

ТЕТЯНА ФРОЛОВА

ЩОБ СТАВ ДОБРІШИМ СВІТ

**оповідання**

ЛЬВІВ - 2012

**Авторська редакція**

**© Тетяна Фролова, 2012**

## ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

А власне, тут передмови і не треба. «Щоб став добрішим світ»... Промовиста назва. Чи не так? Колись мені вже написався вірш з такою назвою. А зараз я так назвала свою книжечку коротких оповідань. Бо й справді, наш світ прекрасний, білий і великий. От якби ще був трохи добріший до нас, до простих людей, що не завжди почувають себе у цьому світі захищеними і в безпеці.

Мій творчий доробок невеликий. П'ятнадцята поетична збірка лежить готова до друку, дещо з прози і казки. Казок багато. І прози вистачає, а от... Коштів бракує. Бракує тих мерзенних грошей, аби видати книжки. І нічого тут не вдієш. Такі реалії. Як вже є. Не скаржуся. Щось вдалося - і так добре.

Влітературуувійшлапізно: в 1996 році вийшла моя найперша поетична збірка «Виклик долі». Пізнувато, якщо зважити, що я народилася в 1941 році. Народилася на Тернопільщині, а живу у Львові. Так вже склалося в моєму житті. Нічого не зміниш і не відкорегуєш.

Я народилася, щоб стати поетесою, письменницею, казкаркою. А як же інакше? Ні, я не фаталістка. Найперше я вірю у Божий задум. Тільки... Чому сліпа? Отого не розумію. Зір втратила на другому році життя. Захворіла - і... Ішла війна. Родина велика. Батько на фронті. А я сліпа... Може й добре, що я тоді ще не розуміла своєї біди. А що там мені малій було розуміти? Росла собі. Бігала з дівчатами, любила наш тінистий садок, любила пісню, сумувала з осінню, раділа з весною. Бо зима що? Я однак не мала в що одягнутися, тому й сиділа в хаті. А літо — розкіш! Благодать!

Зітхала мама. Вже не плакала, лише тільки зітхала. Зітхали знайомі: сліпа!.. А я не зітхала, я собі росла.

Школа для сліпих дітей у Львові. Після школи — робота в цеху, університет... Про все це я вже писала. Не хочу повторюватися. Інколи мені дорікають, що замало відомостей подаю про себе. А я не люблю копирсатися в автобіографії.

Скільки можна! Пригадую, як не любила вчити біографію письменників, пересипаних датами: коли закінчив школу, коли вступив у комсомол, коли у партію і т.і. Хіба це мало якесь значення. А в мене - тим більше. В мене ніякі дати значення не мають. Мають значення тільки мої діти, мої три сини. Та ще мої книжки. Та ще мій чоловік Лайош Молнар, котрий займається виданням моїх книжок. А ще ті, хто інколи виділяє кошти, щоб ті книжки видалися.

Рядки моїх творів завжди написані серцем. Що б це не було - поезія чи проза. І казки також. Ця невеличка книжечка коротких оповідань покликана розбудити в людських серцях приспане добро, виполоти з людських сердець байдужість, подивитися на свого ближнього, яким би він не був, небайдужим поглядом, допомогти йому, якщо він того потребує, не обов'язково грішми, а словом, співчуттям, а часом і молитвою. Так вже повелося на Україні, що ми з давних давен ходимо до церкви. Ходили й тоді, коли церкви зачиняли, знімали дзвони і хрести, а наших священиків засилали в Сибір. Молимося і вдома. За себе молимося. А чи часто ми молимося за наших ближніх, за тих, що живуть поруч з нами? Мабуть, не часто. А може таки треба було б. І почувши наші молитви за ближнього, може Бог і до нас був би милосердніший.

У когось хвора дружина, у когось дитина, а хтось може не має вже сил боротися самотужки у тому житті зі своїми проблемами. А ми... Здебільшого байдуже проходимо повз чужий біль та чийсь негаразди. Бо яке наше діло? Що ми можемо? А можемо ми багато. Аби тільки бажання було. Аби тільки...

Плаче дитина на сходовій клітці. А чого вона плаче? Залишаємо ту дитину на самоті з її бідою, може маленькою, а може й великою, яку та дитина сама подолати не зможе.

Огляньмося навколо себе. Чи ніхто не потребує нашої протягнутої руки, нашого слова, нашої молитви. А може тоді світ подобришає? Напевно, так. Я не схильна раптом заговорити гаслами, когось до чогось закликати. Бо й сама грішна, хвора на всякі людські слабкості. Але так мені хочеться, щоб подобришав

світ. Вірю, що й вам цього хочеться. То ж помолімося за наш прекрасний світ, за нашого ближнього, а потім вже за себе. І нехай Бог простить нам наші гріхи і очистить нас від скверни. Хтось напевно здивується, неодмінно здивується: і чого це раптом я, світська людина, заговорила про молитви?

- Стара стала, тому так, - скажуть одні.

- Лицемірить, блазнює. Іде за покликом часу, - скажуть другі. І не те, і не інше. Я завжди носила ту небайдужість у своєму серці. Просто не завжди вміла це сказати. Та не просто сказати, а так, щоб мене зрозуміли. Бо це вкрай важливо, щоб зрозуміли. Бо для чого ж тоді?.. Не шукаю слави, не шукаю грошей, а шукаю розуміння. Ні, чому ж... Гроші теж потрібні, без них ніяк не можна. Вони потрібні, щоб видати наступну книжку. А може й не одну книжку, а все, що написано, все, що не має шансів видатися, бо... Нема коштів. Отаке-то, Секлето.

## БОЖА КАРА

Містечко Глинне - гарний райцентр. Не сказати, щоб дуже велике, але затишне і зручне для проживання. Нема тут шуму, характерного для великих міст, зате є парк, багато зелені, навіть озеро, яке вже не завадило б почистити. В місті багато молоді. Є тут чотири школи, гімназія, коледж і навіть філіал якогось інституту. Є в місті дві церкви - нехай собі моляться, хто того потребує, то може менше будуть пити. Хоча кав'ярня у Глинному ніколи не буває порожня. Кожен живе за своїми уподобаннями і за своїм гаманцем. Бо уподобання уподобаннями, а коли в тебе порожньо в гаманці, тоді... А ще в Глинному, як у всякому порядному місті, є народний дім, тюрма і лікарня. Аякже! Є все, що треба. Є тут і свої знаменитості. В місті ледве не кожен знає маститого хірурга Степана Петровича. Не одному він тут життя врятував. Розрізав і зашивав животи, трепанував черепи, словом, робив, що було треба. До нього і з інших міст приїжджали, бо Степан Петрович був добрий фахівець. Але всі знали й те, що Степан Петрович і пальцем не ворухне, якщо ти не маєш грошей. Хочеш - живи, хочеш — вмирай.

- Таке життя, - любив казати він. - Нічого не поробиш. Хірурги також хочуть їсти хліб з маслом. Кожна праця має добре оплачуватися. Чим краща праця, тим вона дорожче коштує. Аякже! Ви собі можете уявити таке: приходжу я до кравця і кажу:

- Поший мені, чоловіче, костюм. Добрий костюм, але безкоштовно. Що він мені скаже? Мабуть, пошле мене. І правильно зробить.

- А якщо у когось нема грошей? От нема - і все. У костюмі й старенькому можна ще походити. А от буває, що людині негайно треба робити операцію. Що тоді? Його богомільна дружина завжди ставала на захист бідних та знедолених. Але цей захист, либонь, був дуже слабкий і на чоловіка не мав ніякого впливу.

-Я не Господь Бог. Це він все безкоштовно робив. А я - людина, сучасна і недосконала. І, між іншим, якщо вірити Біблії,

я теж сотворіння Боже. Так що таким мене створив Бог. Якщо знову ж таки вірити Біблії, Бог дав мені талант, а вже я сам собі придумав, як розпорядитися тим талантом, щоб він приносив мені зиск. Я свій талант не закопав. Я своїм талантом заробляю гроші, бо інакше я б і вдень, і вночі стояв би зі скальпелем і нічого не мав би. Ні, вибачте. Я - європеєць і маю жити гідно європейця, згідно європейського стандарту.

Так любив розумувати Степан Петрович, а його дружина зітхала, хрестилася, а часом і сльозу витирала.

Був теплий сонячний день. Весна добігала свого кінця. Зелень щойно тільки розпустилася, була ще молода і свіжа, ще не виснажена спекою. Небо було ясне, глибоке, повне блакиті. Словом, рай на землі. Степан Петрович збирався на роботу. Дружина ще зранку на своєму «Рено» поїхала до матері, увечері обіцяла повернутися. Синова «Міцубісі» стояла в гаражі. Володимир ще спав після вчорашньої гулянки.

«Шалапут, - подумав про сина Степан Петрович. - Треба ним серйозно зайнятися. Пора його до чогось долучити. А то на всьому готовому, без всяких проблем живе хлопець. То дуже зле. Треба всерйоз ним зайнятися. Все якось руки не доходять. Я в його роки...»

Він не раз вже так думав про свого сина, але все пускав на самоплин. Степан Петрович заробляв гроші. Він зітхнув, згадуючи свої роки. Тоді він вчився у Львові. Батьки не могли йому допомагати. Добре, що грошей нашкребли, щоб він поступив до Львівського медінституту. Це коштувало немало. Ходив по ночах на вокзал, розвантажував вагони, давав уроки з англійської мови, чого тільки не робив, аби мати хоч якісь гроші, щоб гонорово повести дівчину в який-небудь бар.

- От і добре, що син не живе моїм життям. Я таки його можу забезпечити, бо я - справжній батько, а не злопуцьок, - сказав сам до себе Степан Петрович, самовдоволено вмощуючись у свій розкішний «Джип».

Він любив свого сина і завжди посміхався, коли думав чи

говорив про нього.

- Ти в його віці вже жонатий був, - казала дружина. - А він і не думає про женячку.

- От і добре, що не думає. Ще встигне. Нехай погуляє, доки молодий. А ти думаєш, сина женити - то така проста справа? Ага! Аякже! Твій бабський розум не здатний того збагнути. Де там тобі. А чи знаєш ти хоч одну наречену, гідну нашого Володимира?

- О, зараз стільки гарних дівчат. Глянеш на вулиці - очі розбігаються: одна краща від другої.

- Одна краща від другої! - передражнив дружину. Тямиш ти в тому. Вони й так всі його. З котрою захоче, з тою й переспить.

- Не вірю, що всі такі вже шльондри.

- Не шльондри. Світ такий. Молодь тепер живе іншими мірками. Фраза «тільки після шлюбу» зовсім не актуальна.

- Як добре, що я вже не молода.

- Ну... А чи знаєш ти, моя дорога, що у кишнях батьків тих красунь вітер свище? Останні свої гривні вони викинули на модну лаху для своєї доньки. Не знаєш. Бо звідки тобі знати? Бо хіба ж ти вмієш думати? У тебе в голові замало сірої речовини. До чого тут гроші? Ну знаєш... А котра багатша, то така потвора, що, як у нас кажуть, як вигляне у вікно, то на те вікно три дні собаки брешуть. А ти гадаєш, я не думаю про синову женячку? Ще й як думаю. І вже давно.

- А чого ти маєш про те думати? Нехай Володя думає. Йому ж з нею жити. Сподобає врешті-решт котрусь - та й готуй весілля.

- Сподобає! Ти, жінко, вибач на слові, геть дурна. Натуральна рагулька. Дуже сподіваюся, що наш Володимир в тебе не вдався. Він розумніший і мислить по-сучасному Котрась сподобається! А ти, батьку, годуй старченят. Ні вже, вибачайте. Я свої гроші чесно нажив, своєю працею.

- Якби ж то чесно. Якби ж то гроші, а то сльози людські, - кидала жінка та й ішла поратися по господарству. Степана



Петровича ті слова виводили з себе. Він готовий був ударити свою дружину, але таке вчинити не дозволяла йому його інтелігентність. Він же лікар, а не п'яний водій чи дядя Вася з котельні.

Цей день наче не обіцяв ніяких прикрощів. Складних операцій поки що не передбачалося. Так... Два апендикси. Ні великого клопоту, ні великого заробітку.

Десь так перед обідом вбігла заплакана Світлана, молоденька медсестра, яка до них щойно прийшла і все ще ніяк не могла звикнути до людської крові і до людських смертей.

- Степане Петровичу, - схвильовано загукала Світлана з порога. - Там ДТП.

- Спокійно, Світлано, спокійно. То й що, що ДТП?

- Там... Двох хлопців привезли. Молоденькі такі. В тяжкому стані.

І дівчина розридалася.

- Світлано, - гарикнув на неї Степан Петрович, - тобі не медсестрою працювати, а... Дояркою. Скажи. Хтось з родичів прийшов?

- Так. Батьки одного з потерпілих.

- Клич.

-Кого?

- Та не потерпілого ж. Батьків клич, безтолкова ти курка!

Якщо прийшли батьки, то, ясна річ, не порожні. Так... Степан Петрович вже знає, як з ними говорити. Ні, він зробить все можливе, щоб врятувати хлопця. Але це буде коштувати. О, людське життя іноді дуже дорого коштує. Степан Петрович те знає, і те мають знати батьки потерпілого. А з тієї соплухи Світлани, мабуть, не вийде медсестра. Нехай іде в процедурний - людям задниці колоти, як така дурепа.

Операція тривала кілька годин. Втоmlений, але задоволений Степан Петрович сказав заплаканим батькам, що дивилися на нього, як на Бога:

- Буде жити. Ідіть додому. Вас однак до нього не пустять. Він буде в реанімації.

А про себе подумав:

«От і не пропав день. Щось трохи таки заробив. І, якщо чесно, то не трохи, а таки добряче».

- Світлано, - покликав, - зайдіть до мене.

Увійшла Світлана, все ще витираючи сльози.

- Негаймо припини, — гарикнув. — Підеш з роботи. Що за розпуста? Ти краще скажи, до другого потерпілого ніхто так і не приходив?

- Ні, не приходив. Степане Петровичу, подивіться його. Він так і не приходив до тям. Я думаю, у нього сильна внутрішня кровотеча.

- Світлано, тут думаю я. Ідіть і займіться якимсь ділом.

- А потерпілий?

- Нехай лежить. Як прийдуть родичі, скажете.

- Але, Степане Петровичу, він помре.

- Ну, значить, така його доля. Ідіть, Світлано. І скажіть, щоб мені принесли каву. І коньяк. Я втомився. Операція важка була.

А десь під вечір зателефонувала дружина. Вона була заплакана, голос тривожний.

- Ну як, Степане?

- Нормально. День був важкий. Втомився.

Голос рівний, спокійний.

- А ти чого плачеш? Що там у тебе?

- Я приїхала, а мені й сказали. Не хотіла тобі дзвонити: думала, ти на операції. Ну, як там він? Тільки не муч, скажи правду. Як сказали, що його повезли до тебе, мені відлягло. Я подумала собі, що ти йому пропасти не дасиш, що ти його врятуєш. Скажи, як він?

- Чекай... Хто він? Ти про кого?

- Як про кого? Про Володимира. А хіба ж він не в тебе? А мені сказали...

Степан Петрович кинув трубку на ричаг - аж вона задзвеніла і вискочив у коридор. Його голос пролунав страшно, наче йому щось смертельно боліло.

- Світлано! Де... Потерпілий?

А Світлану й кликати не треба було. Вона бігла по коридору. Її волосся вибилося з-під шапочки і його пасма маяли, як у якоїсь міфічної істоти.

- Степане Петровичу, він... Помер.

І тут сталося непередбачуване: лікар став хилитися, він ще хапався за стіни, а потім таки впав і зтих, наче і він помер разом з потерпілим.

- Сюди, сюди, - загукала перелякана Світлана. Знялася метушня, забігали лікарі, сестри, санітари, з палат повиходили хворі.

- Що сталося?

- Степану Петровичу погано.

- А що з ним?

- Мабуть, перевтома. Операція важка була.

- Хіба йому вперше? Стільки вже тих операцій зробив - і нічого.

- Все має межу. Людський організм, на жаль, має здатність виснажуватися. Ну... Несіть його.

Степану Петровичу надали допомогу і незабаром він розплющив очі. Його очі були каламутні, і здавалося, наче в них не було свідомості. Здавалося, що з тих очей проглядало дике божевілья. Він спробував встати, але його притримали.

- Полежте, Степане Петровичу, вам не можна.

- Геть! Всі геть звідси, - слабко, але владно наказав Степан Петрович.

- Ти, Світлано, залишся.

Коли всі вийшли, він таки сів.

- Світлано, де він?

- Хто, Степане Петровичу?

- Той... Потерпілий.

- В палаті.

- Допоможи мені. Я мушу його побачити.  
- А може не треба, Степане Петровичу? Що вже тепер на нього дивитися? Йому вже нічим не допоможеш.

Степан Петрович хитнувся, але не впав.

- Вколи мені, Світлано...

І назвав те, що мала йому вколоти та молода заплакана дівчина. Потім він вичекав ще якийсь час і несподівано рвучко піднявся.

- Ходімо. Веди мене до нього. Я мушу його бачити.

В палаті на лікарняному ліжку лежав його син Володимир. Блідий і рівний, як струна, він з докором дивився на батька і на весь білий світ, котрий мусив залишати ще такий молодий і дужий.

- Це... Божа кара... — тихо прошептав Степан Петрович.

## ПРОВИНА

Василинина хата стояла собі у вишнику на краю села. То була стара невеличка хата, ще дідівська, і серед сучасних добротних селянських хат виглядала, як наймичка: бідна, але весела і усміхнена. Вона посміхалася доглянутими квітниками, в яких завжди щось цвіло, білими стінами і ясними вікнами. На чисто виметене подвір'я хотілося зайти, щоб зблизька подивитися на квітники і на ту чепурну усміхнену хату. То Василинина донька Маруся, то все вона, то все її руки вічно щось чепурили, вимітали, білили, мили.

- Ну й доньку маєте, Васирино. Нівроку. Ото вже дитина. Як сонечко. Завжди привітна та усміхнена. Така й ваша хата, - казали сусіди.

- Спасибі на доброму слові. Встаю і лягаю - Богу дякую і молюся за неї. Аби ще їй добру долю Бог послав. Бо знаєте, як воно буває...

- Такій добрій дитині і долі доброї Бог не пошкодує.

- Це єдине, про що Бога прошу. Бо багатство - воно що? Як дим, розвіється. А добра пара все разом переживе.

А ось і Маруся. Невеличка, зграбненька, як пташечка, вона випурхнула з хати та й спинилася на порозі. Може, почувла, що про неї мовиться, та зупинилася, зашарівшись.

- Марусю, біжи-но, доню, збери яйця. Кури вже либонь понеслися. А то коти покрадуть. Вони до такого спритні.

- Добре, мамо, йду.

- А потім підеш на город та й вибереш огірків. Дядько Степан обіцяли на обід прийти, то щоб було що розкришити.

- Добре, мамо.

Отак вона завжди: ні слова наперекір матері, ні погляду кривого. То хіба ж не втіха? Мала довге густе волосся. Заплітала його у дві коси та й обвивала ними голову, щоб ті коси не заваждали в роботі.

Оту дівчину і побачив якось Павло. Побачив і здивувався:

чому він її досі не помічав? Павло й сам був хлопець не з гірших. Не одна дівчина за ним сохла та ночей не спала. Високий, ставний, великі карі очі, чорний чуб і чорний вус, - все це було таке принаadne, що могло звести з розуму будь-яку дівчину чи молодицю. Павло, очевидно, те знав, а тому вів себе спогорда - не на кожен дівчину й задивлявся. Можна було подумати, що він старший від своїх років. Тільки не було ще в ньому отієї чоловічої кремезності, яка до хлопців приходить з роками.

Побачив Марусю - та й аж зупинився. Глянув раз, і вдруге, а потім і заговорив. А може зачепило парубка те, що дівчина на нього не звертала ніякої уваги. Хіба таке може бути? Підійшов ближче - аж тепер звела на нього очі.

- Щось я тебе, дівчино, ніколи й не бачив. Наче й не знаю тебе. Чи ти тутешня?

- Так, тутешня. Чому там не бачив? Добре ти мене знаєш. Просто забув чи не впізнав. Корови разом пасли. Я - Маруся Василюнина, що на краю села. Згадав?

- Тепер згадав. Просто ти дуже змінилася. Виросла, погарнішала. Дівкою стала. Ти що, до клубу не ходиш?

- Не ходжу. Чого я там не бачила?

- Мене.

- А-а! От вже й побачила.

- Ти ще не засватана?

- Ні. Рано мені ще.

- Рано - не буде пізно. Восени, як гарбузи поспіють, прийду тебе сватати. То чи подасиш рушники, а чи гарбуза?

Дівчина засміялася.

- А то я ще побачу. До осені ще далеко. А може ще й гарбузи не вродять.

Отак собі стояли і розмовляли. І обом було любо та весело. Отоді й постановив собі Павло, що ця дівчина мусить бути його. Мусить. Щось нестримно тягнуло його до неї. Так тягнуло, що хлопець втрачав здоровий глузд. Ні, про женячку він і не думав, і про сватання сказав просто так, для жарту. Хіба вже, як тільки з дівчиною постояв, то й женитися? Маруся гарна, то правда. Але

ж бідна. Що там за нею мати дасть? Перину, подушки, скриню з всяким манаттям. Ну хіба ще корову. І все. Ні, Павлові того мало. Його наречена має бути добре «упакована». Такий світ настав. Треба про те зарання думати, щоб не чекати, доки вони з жінкою зароблять та надбають. Так і жити не буде коли. Йому треба багатство вже, відразу, доки він ще молодий та дужий, доки його ще хвороби не обсіли та старість не підкралася. Так думав Павло вже віддавна і придивлявся до сільських дівок, прикидаючи, котра з них багатша. Про багату наречену думав, а до Марусі його тягнуло, як магнітом.

«Невже я її люблю? - думав хлопець. — Ет, дурниці! Яка там любов! Просто дурна кров у голову б'є. А може й люблю. Бо чому я не можу вечора дочекатися, щоб скорше до неї, в її садок, до її губ, до густих кіс, до гнучкого стану?.. А може й люблю... А що, коли... Коли плюнути на всі ті марення про багатство та й посватати Марусю? Ото всі здивувалися б. А особливо Анжела, ота одиначка у багатих батьків. Бачив я, бачив, добре спостеріг, як вона кидає на мене своїм чорним хижим оком. Ой, неспроста кидає. Я вже той дівочий норів знаю. Що ж, Анжела - це саме те, що мені треба. Але я ще почекаю. Треба, щоб дівка добре влипла, а тоді вже... А Маруся? Ой, я, либонь, і сам влип. По самі вуха. Але ні, Маруся - для душі. Але ж я без неї не можу. Так Маруся чи Анжела? Не знаю... От якби можна їх обох поєднати. Щоб Маруся так і зосталася для душі. Він би її все життя любив. А Анжела... Ні, так не можна. Так Маруся не захоче.

Це дівчина горда. Як тільки почує про Анжелу, образиться та й відкинеться. Хоч любить мене, ой, як любить. Це добре, що Маруся до клубу не ходить. Так і про Анжелу відразу не дізнається. Але колись-таки дізнається. І тоді... Тоді...»

І Павло занурив п'ятірню у свій розкішний чуб, бо не міг собі уявити, як це він зостанеться без Марусі. А без Анжели? А без Анжели Павло міг би прожити хоч і все своє життя. От тільки її багатство.

Отак розмірковуючи, Павло тимчасом вже підходив до Марусиного садочка. Ще здалека почув голос дівчини. Вона

співала. Її пісня, чиста і висока, відлунювала десь аж у вербах над річкою. І від того дівочого голосу ставало якось щемко на серці. А ще охоплювала те серце якась тривога. У тієї тривоги було ім'я - Анжела.

Ой, рости, хмелю,  
Ой, рости, хмелю,  
Тоненький, низенький.  
Бо буде їхав,  
Бо буде їхав  
Хлопець молоденький.  
А я того молодого,  
А я того молодого  
Змалку полюбила.  
По його слідочку,  
По його слідочку  
Перстеном котила.

Павло постояв, дослухав пісню, ще трохи постояв, а тоді вже пішов на Марусин поклик, озиваючись на нього всім своїм серцем, всім єством, забуваючи про все на світі, забувши навіть і свою мрію про Анжелине багатство. Нічого більше не було на світі, тільки Маруся, тільки її голос, її слова, її стан, її солодкі губи.

Стояли, обнявшись, і було їм так любо удвох, що, здавалося, ніхто і ніщо не зможе їх розлучити. Та підкрадалося лихо. Маруся у своїй любові не чула того лиха, а Павло чув, та не хотів про нього думати.

«Потім, потім, колись, - проганяв ті думки парубок. - Тільки не зараз. Ще хоч день, хоч мить тих солодких любощів. Бо як же без них?»

Павло й увяйти собі не міг, що колись він зостанеться без Марусі. А зостанеться - він те знав. Це тільки Маруся того не знала. Була щаслива, вірила своєму Павлусеві, а що вже любила його - то такої любові і на світі не було.

Минало літо. Невблаганно підкрадалася осінь. Павло з



жахом дивився на жовті листочки, що подекуди вже висвічували золотом поміж густою зеленню дерев.

«Осінь. Маруся сподівається, що я її сватати прийду. Я здуру ляпнув, а вона й повірила. Ото дурна. Хіба ж можна вірити парубочим словам? У нас з Анжелою все вже домовлено. На Дмитра й весілля. А Маруся ще нічого не знає. І що це буде, коли вона дізнається? Та поки ще не знає, то нехай все буде так, як було досі...»

Та цього вечора дівчина була в якійсь тривозі. Личко було наче засмучене, аж наче змарніле.

«Невже щось почула? - думав Павло і його проймала тривога. - Невже кінець? Ні, не можна того допустити. Треба її якось заспокоїти, одурити. Аби тільки ще хоч на вечір, ще хоч на мить продовжити те солодке щастя».

Ні, Маруся ще нічого не знала. У неї були свої переживання, своя тривога.

-Марусечко! Люба моя!

І тривога її змаліла. А чого їй тривожитися? Її Павлик кожного вечора у неї. Він любить її. Незабаром вже осінь. А восени він її посватає — і тоді вони вже назавжди будуть разом. Все ж перед тим, як розійтися до завтрішнього вечора, дівчина сказала:

- Незабаром вже й осінь.

- Так, осінь... - як тривожне віддуння повторив Павло.

- Знаєш, якось трохи треба було б поспішити зі сватанням та й з весіллям, - і сором'язливо опустила очі. — Бо скоро вже й видно буде. А ти знаєш нашого священника, він строгий. Він такий, що й вельон може зняти. Привселюдно. Отоді й бери шлюб у хустині. А соромно ж, Господи!

«Не знає. Вона ще нічого не знає, думав Павло і наполохано дивився на дівчину. - Вона й не сумнівається, що я її посватаю, що стане зі мною до шлюбу. А я...»

Знітився, спаленів, та все ж тихо спромігся сказати:

- Ти... Не хвилюйся, Марусечко. Все буде добре.

А кому буде добре - того хлопець не сказав, бо й сам не

знав. Либонь, йому. З Анжелою. Бо Марусі не мало бути добре. Та дівчина ще того не знала. Почекай, Марусю, ще прийде твоє лихо. Ой, прийде. Бо парубочі слова зрадливі та порожні. Він еднається з іншою, а ти ще того й не знаєш. Поживи ще хоч день, хоч мить в радості, а там... А там...

Тієї ночі Павло не спав. Либонь, він вперше задумався, вперше збагнув, якого лиха накоїв. Не спав до ранку. А вранці вмився холодною криничною водою та й прийшов до рішення, що нічого страшного не сталося, що справа це звичайна, парубоча. Таке трапляється ледве не щодня. Якщо добре подумати, то й вини його тут нема. У всьому винна Маруся. Дівчина ще з пелюшок має знати, що не можна піддаватися парубкові на підмову. А Маруся про те забула. А може її мама тому не навчила. Воно правда й те, що любить вона його, дуже любить, та однак мала б пам'ятати і бути обачною. А як забула, то нехай тепер сама дає собі раду. А він що? На козаку нема знаку. Воно, ясна річ, шкода Марусі. Та й любить він її. Та любов любов'ю, а життя життям. Від Анжели, а радше від Анжелиного багатства Павло відкидатися не збирається. Він так вирішив - і так буде.

Був гарний осінній день. Небо було високе і чисте, сонце благословляло світ своїм теплом. А в центрі села - дим коромислом. Гуде, вирує весілля Павла та Анжели. Багате весілля, осіб на чотириста. Анжелині батьки вже постаралися для своєї самотності. Ледве не все село гуляло на тому весіллі. Молодіята були обоє гарні, як на підбір. Дивувалися люди:

- Як вже так могла добратися така пара?
- Тільки погляд в молоді хижий та норов крутий.
- То нічого. Коли жінка чоловіком мудро покерує, то в домі завжди лад буде.
- О, ця покерує. Павло спокійний, а вона...
- Хай їм Бог дає щастя. Бачите, який день сьогодні видався?

Це добрий знак.

Вирувало весілля. А в самому розпалі на подвір'я вбігла розпатлана жінка і, перекикуючи весільних музик, загукала:

- Маруся втопилася.

Та й заголосила, як на похороні. Музики перестали грати.

Люди непорозуміло перепитували:

- Що таке? Що сталося?

- Маруся втопилася.

- Яка Маруся?

- Та Василичина.

- Господи! Що їй Бог дав?

- То не Бог дає, а нечистий до людини приступає. От, видать, і до неї приступив.

- Та ж Маруся богомільна була. І до церкви ходила.

- То й що з того? Либонь з гріхом жила.

- А певно-таки, людоньки, не з гріхом жила, а з баламутом якимсь.

- Кажуть, що не обійшлося тут без нашого молодого. Ходити - ходив, а може й находив щось, а жениться на другій. Тепер має дві наречених: одна в труні, а друга - поряд.

-Тсс!

- А чого цитькати? От він собі жениться, а Маруся... Не пережила зради.

- Чекайте-но, може то ще неправда. Навіщо дурне плескати?

- Та чого там неправда? Всі знають, що Павло до Марусі ходив. Чого там в папірчики завивати? Я й сама не раз бачила, як він увечері йшов до Марусі в садок. А вона вже співала, витьохкувала, його виглядаючи. Як то закохана дівчина.

- От і доспівалася.

- Шкода дівчини.

- Шкода. А що зробиш?

Частина людей, забувши зняти весільні букети, рушила з двору.

- Куди ж ви? — спиняв їх весільний староста.

- Нічого. Тут і без нас догуляють. Там ми більше потрібні. Там Василичіні допомогти треба. Одна ж на світі. Хто їй допоможе?

Староста присікався до розпатланої жінки.

- Ти, Уляно, совісті не маєш. Як можна на весілля вриватися з такою звісткою? Та нехай хоч півсела перетопиться. А нам що до того? Весілля є весілля. А ти прилетіла, як навіжена. І як тепер все повернути на весільний лад?

Уляна продовжувала плакати та голосити, крізь сльози кажучи:

- Можеш називати мене навіженою, можеш. Але я знаю, чого я сюди прилетіла. Весілля! Знаю я, хто занастив Марусю. Знаю. Це він, Павло. Бачила я, як він до Марусі ходив. І нехай всі про те знають. Весілля! Та йому щастя не буде, де він повернеться.

Староста взяв жінку за плечі та й став її випроваджувати з подвір'я.

- Іди звідси, молодице, іди собі. Тут зараз не до тебе. Тут весілля. Іди собі.

А за столом сидів сполотнілий Павло. Спершу, коли перестали грати музики, він нічого не міг зрозуміти, а коли зрозумів, то й пополотнів і сидів, не тямлячи і не усвідомлюючи, де він і що з ним. У голові його крутилася якась веремія: і його весілля, і церковні дзвони, і голосіння розпатланої жінки. Маруся втопилася. Маруся втопилася. Щось говорила йому Анжела, але Павло нічого не чув. А як уявив собі утоплену дівчину, з її косами, з її німими устами, то світ перед ним захитався і Павло упав би, якби Анжела міцно не тримала його під руку.

- Хлопці, води, - гукнула молода й собі зблідла.

- Та якої води? Він що, панянка? - тихо сказав дружба і налив Павлові склянку горілки.

- Пий, - сказав. Але той дивився на світ безтямними очима і нічого не розумів.

- Пий, - тихо повторив хлопець. А потім, нахилившись ближче до Павла, тихо додав:

- Пий... За упокій твоєї Марусі.

Випив. І не сп'янів, а здавалося, отверезів. За ним слідувала бліда Анжела і, побачивши нарешті свідомість в Павловому

погляді, накинулася на нього:

- Тримай себе в руках. Чого розкис, як баба? Що люди скажуть? Всі на нас дивляться.

- Нема... Марусі, - вичавив з себе Павло і потягнувся до склянки.

- Стоп, - спинив його дружба. - Досить з тебе. Включай свій розум. Дивися на молоду і спробуй посміхнутися.

І сам загукав громовим голосом:

- Гірко! Гірко!

І дружки, як дзвіночки, підхопили, а до них під'єдналися всі ті, що сиділи за столом.

Гірка, гірка,

Гірка вода.

Най ся поцілує

Пара молода.

Це було блюзнірство. Але весілля треба було якось рятувати, якщо вже не можна було його зупинити. Павлові у вухах наче звучав чийсь високий жіночий голос, пронизливий і жалібний:

«Нема Марусі. Нема Марусі».

- Та знаю вже, - сердито сказав Павло, а сам подумав:

«Це вже я, напевно, потрохи божеволію».

Ангела, що весь час слідкувала за Павлом, тихо, але різко спитала:

- Ти до кого?

- Та це я так... Сам до себе.

- Пашо, я тебе прошу, візьми себе в руки. У нас весілля.

- Так, так, знаю, весілля. А Марусі нема...

Обличчя Ангелі перекошилося від злості.

- То чому ж ти на ній не женився? Тоді б вона не втопилася.

І я б не втопилася, бо я не така дурна, щоб топитися із-за хлопця. Овва! Не той, то другий буде.

Іраптом Павлові захотілося закричати, голосно, розпачливо, дико, щоб зупинити те кляте сатанинське весілля. Яке весілля, коли Марусі нема? Вона лежить десь там... Неймовірним зусиллям волі зупинив цей крик, що застряг йому в самому

горлі, а дружба, що пильно стежив за Павлом, таки налив йому ще склянку горілки.

Весілля продовжувалось, але вже без веселого запалу Як змусу. Молодь, добряче випивши, танцювала, а старші, позбивавшись купками, все говорили та й говорили про Марусю.

- Це вона навмисне так...
- Що навмисне?
- Втопилася в самий день його весілля.
- Могла б чи раніше, чи пізніше, а то...
- Не могла, видно. Не могла пережити такої тяжкої зради.
- Та був би він хоч золотий, щоб я за нього топилася. Та ніколи.

- А Маруся, видно, любила.

- А я вам таке скажу: безсовісний той Павло. До одної ходив, а на другій жениться. Так не можна. Коли не думав брати, нащо було Марусі голову крутити?

- Ну... Анжела багата.

- То хіба ж він того раніше не знав? Нащо було Марусю зводити? Гріх матиме Павло.

- А бачили, як він зблід, коли почув?

- Я думала, що він зараз впаде.

- А Анжела? Бачили? Як змія люта.

- Що ж, знала киця, чиє сало з'їла. Нехай би була не лізла між них.

- Чекайте-но, ви також не маєте рації. Хлопець не жонатий. Чого ж? А що мав дівчину, то що ж в тім такого? Тепер і сім'ї розбивають, а тут... Ні, Анжелу тут винити нема чого. Хто винен, так це Павло, що двом нараз голови крутив.

- А Маруся їм таки весілля зіпсувала.

- Мала з того втіха. Заради того не вартувало топитися.

Зітхали жінки, скрушно хитали головами. Весілля продовжувалося.

Шаленої шлюбної ночі не було. В Анжели вистачило такту

не доймати Павла.

А він лежав непорушно, наче поруч з ним не було молодій дружини, жагучої і пристрасної. Павло втратив Марусю, він і сам не сподівався, що це його так пройме. А пройняло. До самої глибини душі. Пройняло так, що й самому в пору було не жити. Анжела й не пробувала його розраджувати. Зрозуміла, що їй краще не лізти. Вона щось чула про Марусю. Але не думала, що в них з Павлом це так серйозно. Тепер лежала, сердилася і кусала губи від злості. Сердилася і на Павла, і на ту потопельницю, що зіпсувала їй весілля, і сама на себе.

«От і маю тепер. Вийшла заміж. Студобисько на все село. Всі тільки про те й говорять. Тепер не знаєш, як і перезву робити. Хто прийде, коли всі підуть на похорон? Ото колись буде що згадати. А бодай би ти і на тамтому світі спокою не мала. І не буде мати, бо то гріх. І придумала ж таке - топитися. В наш час. То ж не колись. Щоб сучасна дівчина... Скажи кому, то не повірять. Ну покинув хлопець. То й що? Чорт з ним! Хіба одну кидає? Та я б на зло йому... А навіть, якщо й було що і завагітніла. То й що? Топитися? Хіба ж на те іншої ради нема? Є рада, і всі те знають, а от... Знайшлася одна дурепа, що не знала іншої ради, як утопитися. Прямо, як Шевченкова Катерина. Як навмисне, щоб зіпсувати мені весілля. І таки зіпсувала. То й що? Я собі буду жити, а ти в землі. Дурепа!»

Так думала Анжела. Павла ж обсідали інші думки.

«Нема Марусі. Через мене. Бо я женився на багатій нареченій. А тепер вже й сам не знаю, чи треба мені те багатство. Бодай воно запалося. От поряд лежить Анжела, лежить і чекає. Чого чекає? Зрозуміло, чого. А я... Вона мені байдужа. І навіть осоружна. А Марусі нема...» Йому захотілося плакати. Не має такого права, бо він жонатий. Встав, закурив.

- Чого не спиш? - це Анжела.

- Не спиться.

- Знаю, чого не спиться. Потопельниця спати не дає. Як тобі її так шкода, то чому ти на ній не женився?

- Анжело, перестаєш. Дай мені спокій. Хіба ж ти не бачиш,

як мені важко?

- Важко! Йому важко! А мені хіба легко? Ганьба на все село. Ото зав'язала собі світ не знати з ким. Наче більше хлопців не було.

І Анжела заплакала. Павло ледве чуба свого не вирвав. Ну що йому робити?

- Анжело, не плач. Все у нас добре буде. Просто це треба якось пережити.

- Що пережити? Хтось топиться, а я маю це пережити?

Анжела зійшла на крик.

- А грім би тебе побив разом з твоєю потопельницею! А щоб її земля не прийняла!

- Анжело!

Павло зірвався з ліжка і, накинувши щось на себе, вискочив з хати.

- Куди ти? - розпачливо зойкнула Анжела, та Павло її вже не чув. Ніч ударила йому в лице свіжою прохолодою. Вітер шурхотів опалим листям. Здавалося, що хтось іде покрадемки назирці за Павлом. Павло не був навчений молитися. Мати вчила його колись «Отче наш», та Павло вже забув і не згадував ніколи. А тепер би згодилося, та він міг би лише пригадати комсомольський статут, який старанно зубрив, бо це було треба. Тепер статут не допоможе. Потрібна була молитва, а молитви не було. Вона не приходила Павлові до голови і не могла прийти. Він її просто не знав. Павло стояв під липою, кутив і дослухався до шурхоту опалого листа. Незабаром нічний осінній холод пройняв його до кісток. Павло трохи отямився і повернувся до хати. Анжела спала. Павло ліг на самий крайчик ліжка, щоб не доторкнутися до неї своїм холодним тілом. Незабаром він зігрівся і задрімав. Не чув, як встала Анжела, як вешталася по хаті, як збирала щось на стіл для сніданку. Раптом Павло зіскочив на рівні ноги, аж Анжела злякалася.

- Що? Вже?

- Пашо, що з тобою? Чого ти мене лякаєш?

- Я нічого. Просто мені почулися церковні дзвони, і я



подумав, що вже ховають Марусю.

- Ще рано. Вставай снідати. Скоро батьки прийдуть. А може й ще хтось.

- Я не хочу снідати. І не хочу, щоб хтось приходив.

- Однак прийдуть. І я тебе прошу, не дурій, веди себе пристойно. А то подумають, що ти якийсь божевільний.

- Та я що? Я нічого. А Марусі нема.

- Ти хоч при людях не говори про ту потопельницю.

- А похорон коли? Ти не знаєш?

- Не знаю. А ти і не думай, на похорон не підеш. Досить з мене.

- Добре, не піду, - легко погодився Павло, бо і сам не хотів іти на похорон. Не хотів бачити Марусю в труні. Він буде пам'ятати її живу, теплу, ніжну, усміхнену. Для нього Маруся так і залишиться живою.

Минав час. Село переговорило та й забуло. Хіба інколи хто-небудь згадає та й зітхне. Не забула тільки Василина про свою доньку. Вставала і лягала з молитвою та сльозами. Та ще Павло не забув. Сім'я у них з Анжелою не склалася. Павло збайдужів і до Анжели, і до її багатства. Жив, як не жив. Робив, що йому казали, а сам по своїй думці ні за що не брався. Анжела потай плакала, скаржилася своїй матері.

- Почекай, доню. Може це у нього перейде. Потерпи ще трошки. Вам би дитинку - тоді б все інакше пішло. Потерпи ще трошки.

Павло раптом прокинувся серед ночі, весь у холодному поту. Він ще не усвідомив, від чого прокинувся. А може й знав. Так, знав... Він відчував чиюсь присутність. І від того ставало ще моторошніше, а холодний піт, здається, вже заливав йому очі. Поруч спокійно дихала Анжела, його дружина. Вона міцно спала. Ніщо не клопотало її прегарну голівку ні у сні, ні наяву. Ніч була ясна, погідна. Місяць висвічував доріжку від вікна і до Павлового ліжка. Павло лежав з заплющеними очима і панічно

боявся їх розплющити. Він здогадувався, що побачить, коли відкриє очі. Але так лежати було ще нестерпніше. І Павло змусив себе розплющити очі. Біля його ліжка, зовсім близько, стояла вона, Маруся... Зовсім близько. Якби Павло протягнув руку, то доторкнувся б до неї... Але він руку не протягнув - боявся. Вона незворушно стояла. Вся в білому. Місяць заплутався у її довгому розпущеному волоссі. Павло боявся на неї дивитися, а разом з тим дивився, не міг відвести від неї очей. Він не міг звести руку, щоб покласти на себе хрест, не міг навіть подумки змовити «Отче наш», хоч розумів, що саме те й треба було зробити, а не міг. Раптом дівчина підняла руку. З її пальців стікала вода. Тільки тепер Павло побачив, що вода стікає з її одягу, з її волосся, і вже на підлозі біля Марусиних ніг набігла чимала калюжа.

- Марусю, — тихо вимовив Павло, хоч знав, що того робити не можна. З мертвими розмовляти - це... Але вже не міг зупинитися.

- Марусю, чого ти прийшла? Чого ти від мене хочеш? Ну завинив я перед тобою, тяжко завинив. Але ж не можна так довго за те мене мучити.

Вона мовчала. Стояла і мовчала. Хоч би щось сказала, дорікнула - Павлові стало б легше, а то... Від неї віяло холодом потойбіччя. Це було нестерпно. Павлові хотілося закричати, та він стримав себе. Замість того штовхнув ліктем під бік Анжелу.

Та замуркотіла у сні і спала собі далі. Павло штовхнув її ще раз, з усіх сил.

- Чого ти? - невдоволено буркнула жінка.

- Анжело, прокинись, - ледве видобув з себе голос, хрипкий, чужий, переляканий.

- Прокинись, Анжело. Відкрий очі. Дивися. Вона...

Жінка поворушилася і розплющила очі. Але нічого особливого вона не побачила. Ну... Місяць світив, чомусь калюжа води на підлозі: певно, Павло розлив щось з учорашнього вечора. Він лежав поруч з нею, блідий, майже непритомний, не міг ні дихати, ні говорити.

- Що з тобою? Знову якась маячня? Отямся і дай нарешті

поспати, а то сам не спиш і мені не дасш.

- Вона.. Тут була.

- О, Господи! Та нема тут нікого. Ну де вона? Покажи її мені. Я їй всі патли вискубу. Але ж нема. Сам бачиш, що нема нікого. Ти просто псих якийсь. В тебе галюники. Тобі треба звернутися до лікаря.

- До чого тут лікар? Я цілком здоровий.

- Всі психи запевняють, що вони здорові.

- Але ж я бачив її, бачив. Вона стояла ось тут. Он бачиш, калюжа на підлозі. Звідки вона взялася? Не знаєш? А я знаю. Це з її одягу, з волосся, з її рук.

Анжела доторкнулася до Павлового лоба. Ознак гарячки не було. Лоб був холодний і мокрий від холодного поту.

- Я не знаю, Пашо, але з тим треба щось робити.

- Не називай мене так. Скільки можна просити! Паша - це для корови. А я - Павло. Запам'ятала? Павло!

І де в ньому взялося стільки злості? Та нехай вже краще кричить, гарячкує, лається, аби не був такий незворушний та холодний, як труп... Із своєю маячнею.

- Павло. Пхе! Як старий дід.

- То треба було вибирати Дормидонта чи Панталеїмона. Панські штучки.

- Ну чому панські штучки? Мушу ж я тебе якось називати.

- От і називай - Павло.

- Ну добре, добре. Павло. Тільки не сердься. Але це все дуже серйозно. Це мене просто лякає. З тим треба щось робити. Не хочеш до лікаря, то йди до священника. Висповідайся, то може полегшає. Але так довше не можна.

Маруся стала приходити до Павла вже давно, ще відтоді, як втопилася. Старий священник відмовився її ховати, бо ж була самогубця. Хоч як плакала і просила Марусина мати.

- Одну дочку мала, отче. Як же ж вона буде похована без вашої молитви? - плакала Василина. - Нехай вже Бог її судить,

а не ми.

- Не можу, Василю. Церква має свої канони. Церква не ховає самогубців.

Марусина могила на самому краю цвинтаря. Хрест їй таки поставили. Поховали дівчину у весільному вбранні, але вона в тому вбранні до нього ніколи не приходила. Завжди була просто в білому, з розпущеним волоссям. Часом вона тримала на руках дитину і тихо її колисала. Спершу Павло думав, що це сниться йому. Але потім перестав так думати, бо бачив її наяву, особливо в ось такі місячні ночі, коли місяць вповні.

«Невже це правда, що для русалок місяць - це сонце? Маруся ж, певно, русалка...»

Павлові було страшно, але він не знав, як припинити ті відвідини. Тепер він не лягав спати без молитви, хоч раніше до церкви і до священників ставився скептично, часом і над матір'ю підсміювався - далася в знаки радянська школа, виховання комсомолу. Тепер Павло молився. Та молитва йому не допомагала. Може тому, що ревним християнином він так і не став. Павло схуд, зчорнів. Павлова мати плакала. Вона боялася за сина.

- Господи, спаси і помилуй. Боюся, що виведе його Василюнина донька, - казала. Анжелу таке дратувало.

- То нехай виводить, коли він такий дурний. Овва! Велике диво! Парубок дівку трахнув! А ти чого така дурна? Не згвалтував же? Ні, все було по згоді. А як по згоді, то чого потім нарікати на парубка? А тепер ще й приходять!

Анжела, правда, в таке не вірила, щоб покійники могли приходити.

- Це Пашу просто совість замучила, от він і...

Але Павлова мати запевняла її, що таке буває, наводила безліч прикладів.

- Ти, доню, просто молода, того не знаєш. Та й виховувалися ви не так, щоб в Бога вірити. Вас так не вчили. Взяти хоча б мого Павла...

- А чому ж ви його не вчили молитися та до церкви ходити? Може б і священником став. Заробітна професія, нічого не скажеш.

А то пиркає як не на своєму тракторці, то на вантажівці. Такий заробить - курам на сміх. Ні за ним, ні перед ним.

О, Анжела була гостра на язик. Не зупиниться. Ти їй слово, а вона тобі десять. Павлова мати вже пошкодувала, що завела з невісткою ту розмову. Такий не можна відкривати свою душу, бо проковтне тебе разом з твоєю душею.

«Ото вже мій Павло вибрав собі жінку, а мені невістку, - думала Ганна, - нехай Бог боронить! Взяв би Василичину Марусю, то може і прожив би у спокої, і не ходила б вона тепер за ним з того світу. Либонь-таки любила його покійна. Кажуть, вагітна була Маруся. Тому, видать, і втопилася. Щоб сховати свій сором... Анжела б не побігла топитися. СвятіСвят! Свят! І прийде ж таке до голови! Анжела скорше йому голову розгаратала б. А заодно й мені... А Павлові багатства захотілося. От і має тепер багатство. Тільки втіхи з нього мало. А Павло Марусі боїться. Дуже боїться. Померлої. Тут живої треба боятися. Але що собі вибрав, те має. У матері ніхто поради не питав. Що там та мати знає? От потім і виходить ...»

Говорила вже з сином, просила, щоб до сповіді пішов. Та де там! Хіба ж послухає? Навіть та його комсомолка Анжела визнає, що Павлові до сповіді треба піти. Хоч і сама либонь не знає, як у церкві двері відчиняються.

Та Павло таки прийшов до старого священика. Прийшов вже після вечірньої служби, коли всі люди розійшлися і порожню церкву збиралися зачиняти. Вже погасили майже всі свічки і занурена у напівтемряву церква здавалася таємничою і навіть страшнуватою. Святі запитально і з докором дивилися на Павла, наче їм конче хотілося знати, чого він сюди прийшов. А він прийшов до священика і попросив його вислухати. Ні, це не була сповідь, а радше просто розмова, не дуже приязна, а скорше якась вимушена.

- Хто ти такий, сину мій? - не дуже люб'язно спитав старий священик, хоч запевне добре знав, хто він і чий він, бо ж таки не з чужого села.

- Я син Ганни Паляниці.
- Матір твою знаю, добра парафіянка, до церкви ходить. Я своїх прихожан всіх в лице знаю. А тебе щось не пригадую, щоб ти колись у Божому храмі був. Так не годиться.
- Та я, отче... Все якось ніколи.
- Ти тільки не лукав, сину мій. Кажи вже, як є. Кажи, що не навчений перед Богом чоло хилити та на себе хрест класти. Школа і комсомол атеїстів з вас поробили. Отак і кажи. А то - «ніколи!»

Павло зітхнув. Старого пароха в селі навіть побоювалися, бо він вимагав дотримання всіх церковних канонів. Приміром, не знає кум чи кума «Вірую» - міняй кумів або нехай вчать, бо інакше дитину не охрестить.

- Ну, та добре вже, - пом'якшав старий священник. - Кажи вже, що тебе сюди привело.

- Маю, отче, біду. Приходить до мене з того світу дівчина, Маруся Василичина.

- Ота, що втопилася?

- Так. Вона.

- А ти часом, хлопче, бува не перебираєш отієї, про котру в Божому храмі і згадувати не годиться?

- Ні, отче, тим не грішу. Інколи у свята, та й то не дуже.

- Добре хоч так. Дякувати Богу, що не дав тобі загрузнути у тому болоті. Ну-ну... То приходить, кажеш, до тебе та дівчина? І як же вона до тебе приходить? Коли?

- Буває, отче, вночі, а буває і вдень.

- І навіть вдень? Цікаво, цікаво. Ще такого не чув, щоб покійники вдень ходили.

- Прокинуся часом зі сну серед ночі - а вона стоїть біля ліжка. Вода з її одягу стікає.

- Молитися в цей час пробував?

- Не можу.

- Чому не можеш?

- Не йде молитва. Всі слова забуваю. І сили не маю руку підняти, щоб перехреститися.

- Так... А вдень же як?

- А от... Йду я куди-небудь. Часом так і кортить оглянутися. Оглянуся - а за мною вона йде, Маруся. За крок чи за два від мене. Я вже більше так не можу. Ходить за мною та й ходить. От я й прийшов до вас. За порадою.

- Як тривога, то й до Бога? Та добре й так, що в своїй біді таки й про Бога згадав. От що я тобі скажу, сину мій. То не Маруся покійна за тобою ходить, а гріх твій. Боюся, що я тут тобі не допоможу. Я буду молитися, але... Тобі, сину, треба йти на прощу, помолитися в монастирях. Там монахи знають спеціальні молитви, вони таке відмолнюють. У монахів сила більша. Вони ближче до Бога, бо майже святі. А ми що? Хоч я й священник, а теж людина грішна. Серед людей живу, часто їхні гріхи на себе перебираю. А вони, ті гріхи, чіпляються, що годі їх з себе скинути. А люди собі думають, що то дуже легко - бути священником. А це ноша ой, нелегка. Та що я тобі те розкажучу? Ти й так того не втямиш. Та й навіщо це тобі? Ти маєш свою біду. Молися, сину мій, молися. І я за тебе молитимусь. Бог милосердний. Він простить тобі гріхи твої, вільні і мимовільні. Іди з Богом. І постарайся піти на прощу.

Вийшов Павло з церкви, перехрестився та й пішов не на дорогу, а повернув на цвинтар. Його, як магнітом, тягло туди, поміж пам'ятників і хрестів, на самий край цвинтаря, де була Марусина могила. Вже зовсім споночіло. Пам'ятники і хрести відкидали від себе тіні. Легкий повів вітру, здавалося, ворухив їх, і вони були, наче живі істоти чи якісь примари, що прийшли з небуття і чекали тут на Павла, щоб помститися йому за страчене молоде життя. Павлові стало моторошно, та він у тому ніколи і нікому не зізнався б. Мацнув у кишені за ліхтариком. На щастя, ліхтарик був. Тепер стало не так моторошно. Та все ж цвинтар - є цвинтар. Ще з дитинства він навівав незборимий страх, який ніхто не міг би пояснити. Павло сам собі дивувався: і чого його понесло на цвинтар, та ще й вночі... Мама йому не раз казала:

- Цвинтар, сину, то не місце для прогулянок, особливо після заходу сонця. Тут спочивають всякі люди: і добрі, і злі. Тут

своє право, свої закони, яких ми не знаємо.

І тепер Павло з якогось дива сюди прийшов, наче його за руку хтось привів. Зрештою, Павло знав, чому вночі. Щоб люди не бачили, бо розкажуть Анжелі, а тоді вже, Павле, начувайся.

Була рання весна. Листочки щойно проклюнулися, були ще молоді і свіжі, здивовано дивилися на світ. Здивовано дивилися вони і на Павла: чого це він, живий, блукає тут серед мертвих, порушуючи їхній сон і спокій?

Ось вона, Марусина могила. Павло знайшов би її, здається, і з заплющеними очима. Якісь квіточки вже цвіли, посаджені дбайливими руками матері. Роса густа була на траві і на квітках. Роса чи сльози? Видно таки роса... Павло вклякнув на коліна біля дорогої могилки, а потім припав до неї головою. Холодна роса торкнулася Павлової щоки. Він аж здригнувся, але голови не підняв.

- Марусю, - прошептав Павло. - Ти приходила до мене, а сьогодні я прийшов до тебе. Бачиш? Прийшов.

І раптом Павло почув, як заплакала дитина.

- О, Господи, звідки тут дитина? - прошептав Павло змертвілими губами. — Це моя дитина плаче.

І йому стало так страшно, як ще не було ніколи. Це була, вочевидь, нічна птаха, яку в народі називали пугутькалом. Але в переляканій Павловій свідомості цей крик звучав, як плач дитини. Більше він вже не міг боротися зі своїм страхом. Зірвався на рівні ноги і побіг між пам'ятниками і хрестами. Ліхтарик загубився, випав десь певно біля Марусиної могили. Тепер Павло біг у темряві, не розбираючи дороги. Йому здавалося, що хтось біжить за ним, наздоганяє його, ось-ось вхопить за комір і питає:

- Ти чого сюди прийшов?

Нарешті Павло зупинився. Це було якесь безглуздя - бігати вночі по цвинтарю, не розбираючи стежки. Вітер піт з чола, перехрестився, змовив «Отче наш».

- Де ж я є? Куди ж я забіг? - спитав Павло сам у себе, бо більше ні в кого було питати. Вітер і далі ворушив тіні від



пам'ятників і хрестів. Справа почулося таракотіння воза і форкання коней. Хтось повертався поночі додому. Значить, справа дорога. Павло вдячно перехрестився. Тепер він вже знав, куди йому йти.

Вже зовсім серед ночі Павло, втомлений, забрьоханий, переляканий, прийшов додому. Світла не світив. Навпомацки роздягнувся і тихенько ліг, намагаючись своїм захололим тілом не доторкнутися до сонної і теплої Анжели. Та вона прокинулась і, не розплющуючи очей, сонно спитала:

- Де тебе носило? Де ти був?

- В коханки, - якимсь дерев'яним голосом сказав Павло.

- Я так і подумала. Ото вже маю чоловіка. Вештається десь по ночах, - байдуже сказала Анжела. В її голосі не було навіть натяку на злість. Сказала так і тут-таки знову заснула.

Перед Великоднем Павло і справді став збиратися на прощу, чим немало здивував свою дружину.

- Ще що видумай! На прощу! Ледачі штучки! Щоб нічого вдома не робити. Весна, свята надходять, роботи повно, а він - на прощу! Богомільний! А в монахи ти часом не надумався піти?

- А чого ж... Це думка. Можна спробувати.

- Ти хоч нікому про таке не кажи, бо мене засміють. Наді мною все село сміятися буде. Тут земля вже просохла, пора за городи братися, а він - на прощу! Богомільний!

І Анжела пішла до хати, хрясьнувши дверима.

- Хряськай, не хряськай, а я все ж піду на прощу, коли вже намірився.

Ще раз пішов до священника. Тепер вже на пораду: куди йому краще податися. Священик схвально подивився на Павла, що таки не відступився від свого наміру і послухався його поради.

- Добре, сину, - сказав. - Я не радив би тобі іти у велелюдні місця. Це зараз не для тебе. Іди в Серафимську обитель. Це, правда, далеченько, та ти молодий, здужаєш. Тільки не треба

тобі нічим їхати. Бо тоді це не проща. Іди пішки. До всього треба труду свого докласти. Тоді і молитва твоя щирішою буде, і Бог вислухає та прийме її. До Серафимської обителі, мабуть, верстов сорок буде. А може й всі п'ятдесят. Це між селами Соколине і Ревелове. Отуди іди, сину, і нехай тебе Бог благословить, що ти навернувся до нього.

Павло вийшов зраненька, як годилося. Скоренько перейшов через село - щоб ніхто ні про що не розпитував, а там сповільнив крок та йшов собі, довкола роздивляючись. Сонце встало, як умите, по-весняному лагідне і погідне. Земля парувала, чекаючи людських рук. В селах подекуди вже бралися цвісти вишні. Краса довкіл була така, що ні про що недобре думати не хотілося. Десь, коли вже сонце хилилося до вечора, Павло наздогнав ще п'ятеро прочан: дві жінки і троє чоловіків. Як з'ясувалося, вони також ішли до Серафимської обителі. Кожний ішов у своїй потребі. Дехто вже там побував і захоплено розказував про той райський куточок, начебто такого і на світі більше нема. Павло вирішив іти з ними. Це були люди старші, і ходу свою Павлові довелося уповільнити, зате вони знали багато такого, чого не знав Павло: де зупинитися на нічліг, як в дорозі перехарчуватися. З тими людьми йти було навіть дуже цікаво. Почалися розповіді про всякі чуда, свідками яких вони були або хтось їм про те розказував.

Переночували у stodолі одної бабусі на запашистому сіні. Ніч була тепла, а бабуся була й сама богомільна, то й не пошкодувала для прочан ні ряден, ні перини. Отак покоролівськи відпочивши, вранці продовжили свій шлях. Павлові попутники, а особливо жінки, цікаві були знати, чому це Павло, такий молодий, іде на прощу, але розпитувати не важилися: захоче - сам розкаже, а не захоче, то й так буде. Павло нічого не розказував, а вони й не розпитували: для чого лізти в душу?

Наступну ніч провели у торішній скирді, зробивши собі зручні схованки від холодного вітру та дощу, що зібрався було мрячіти, та передумав і великим дощем так і не пролився. Серед ночі Павло виліз із своєї схованки: захотілося глянути на погоду

та й покурити була охота. Відійшов від скирди, щоб не наробити біди. І раптом Павло побачив постать. Спершу він подумав, що це котрась з прочанок, як і він, вилізла зі свого сховку. Він навіть хотів озватися, а потім ніяково стало: наче навмисне підглядав за жінкою. А коли пильніше придивився, а вона... В білому. Вітер наче гойдав її, як тоді на цвинтарі гойдав він тіні від пам'ятників та хрестів. Того довіку не забудеш.

- Марусю, — тихо сказав. - Як ти знайшла мене тут? Чи ти назирці за мною йшла? Бідна моя дівчино, занастив я тебе. Тепер і ти спокою не маєш, і я караюся...

Раптом Павлові здалося... Ні, він тепер був певен, що так і було... Вітер наблизив білу постать майже впритул до нього. Павло осінив себе хрестом, хотів перехрестити і її, та вона зникла, якось раптово, наче її вітер розвіяв. Десь неподалік закричала нічна птаха. Її крик так нагадував плач дитини.

«Маруся пішла колисати дитину» - подумав Павло і заліз у свій сховок, та вже до ранку не міг заснути: думав, молився. Десь поруч шаруділа миша.

Перед вечором прочани спустилися у ту благодатну долину, де була Серафимська обитель. Тут було так гарно і спокійно, здавалося, що сам Бог витав на тій землі. Серед зеленої ніким не столоченої трави вже яскріли квіти, річечка плинула собі по долині, чиста і лагідна. Правда, монастирські мури видалися Павлові занадто похмурими, аж відлякуючими. Але тут сонце, що вже збиралося заходити, позолотило церковні бані і вони засяяли так яскраво, що Павлові здалося, ніби земля з'єдналася з небом. Вся Павлова засторога перед мурами зникла. Йому захотілося скорше туди, за ті мури, щоб відгородитися від світу, від всього, що він бачив і пережив, очиститися від свого неспокутного гріха, який мучив і гнітив його.

Павло жив при монастирі. Він дотримувався суворого посту, ревно молився. Ті, хто знав Павла, нізащо не повірили б, що з ним могли відбутися такі переміни. Він іноді посміхався,

увяляючи собі, який галас зняла б комсомольська преса, якби про нього стало щось відомо.

«А може ще й зніме, - думав Павло. - Може й зніме, бо я ще не знаю, як я зроблю. Може... Може й залишуся тут назавсім. Було б добре».

Про Анжелу не думав. Наче її на світі не було. Думав про матір. Як вона там? Вона, бідолашна, знає, що Павлові тут добре. Вона знає, як він мучився. Мати не може його осудити. От тільки те, що Павлова допомога їй потрібна - стара вже, здоров'я не має. З Анжелою він розлучиться. Це зробити буде не так уже й важко. Добре, що дітей нема...

Павло так задумався, що аж здригнувся, коли йому на плече лягла рука вже не молодого отця Мелетія.

- Про що задумався так, сину мій? - спитав той. - Які думки так обтяжують твою голову? Відкрийся - і тобі полегшає.

- Я, отче, таємниці зі своїх думок не роблю. Мою історію вже всі знають. Не криюся, бо бачу в очах монахів розуміння і співчуття.

- Бо коли людина відкрита, то вона не замишляє ніякого зла.

- Я, отче, зла ніколи не мислив. А якщо і вчинив гріх, то вчинив його легковажно, не задумуючись.

- Господь, сину, людині на те голову дав і розум в ту голову вклав, щоб людина думала.

- Каюся, отче, і визнаю свою провину. Та що вже тепер? В народі кажуть: є каяття, та нема вороття. Що тепер каятися? Марусю не повернеш.

- Не повернеш, то правда. Йдеться тепер про спасіння твоєї душі. Ти ще молодий. Тобі ще жити. Бачу я, що розпач твій великий. Молися, сину, - і Бог прийме твоє покаєння. Бог милостивий. Казали брати, що ти ревно трудишся, допомагаєш їм у всьому. То добрий знак. А ще казали, що ти дотримуєшся посту і щирий у молитві. Це теж похвально. Які в тебе наміри? Чи мислиш побути з нами до Великодня і тут розговорітися?

- Хотів би, отче, коли ваша ласка.

- Якщо хотів би, то й будеш.
- Мені тут так добре, що, здається, я б і назавше тут зостався.
- Е, сину, не все так просто, як тобі здається. Монастирські стіни не для того, щоб за ними ховатися від світу. Монастирі є для того, щоб служити Богу і людям.
- А чи я не міг би, отче, служити Богу і людям?
- Ти хотів би стати монахом? Чи так я тебе зрозумів?
- Так, отче. Я хотів би стати монахом.
- Але ж ти маєш знати, що це дуже нелегко.
- Знаю.
- А ще...Ти ж, певно, комсомолець. А всі комсомольці за звичай атеїсти. Я розумію, що з тобою сталися великі перемини. Але ж комсомол тебе так просто не відпустить. Ти собі уявляєш, який галас підніметься? І газети, і радіо, - все залучать.
- А хіба ж ваш монастир, отче, їх боїться?
- Ні, не боїться. Але зайвий галас довкола нашої тихої обителі, сам розумієш, нам ні до чого. Павлові стало гірко і образливо.
- А я думав, отче, що за цими стінами духовне панує понад усім. І над політикою також.
- Тепер так не можна. Не той світ.
- То виходить, отче, що я ніде не зможу знайти захисту?
- Я розумію твій розпач, сину. Заспокой своє серце. Ми готові підтримати тебе, молитися за тебе, та й комсомолу ми не настільки боїмося, щоб залишити тебе без Божої опіки. Є ще цілий ряд причин, з яких ти не можеш піти у монастир.
- Я хотів би знати ті причини.
- В тебе є жінка.
- Я з нею шлюб не брав. Вона - затята атеїстка. Я теж був таким, але...
- То виходить так, що Маруся навернула тебе до Бога?
- Виходить, що так.
- То ти живеш зі своєю жінкою невінчаний?
- Так.

- А чи ти знаєш, що це той самий перелюб? А всякий перелюб - це гріх.

- Але ми живемо законно. Ми розписані.

- Кожен шлюб має бути освячений церквою.

- Я свою жінку не люблю. Я з нею розлучуся.

- А мати? З нею ти розлучитися ніяк не можеш. Від матері ти не можеш сховатися за монастирськими стінами. Вона старітиме. Їй все частіше буде потрібна твоя допомога.

- Так... Мати... Я про неї ніколи не забуваю.

- Мова моя буде така. Побудеш з нами до Великодня, розговієшся, а там підеш додому. До жінки чи до матері, чи до обох. Побудеш вдома, попораєш городи. Як там мати без тебе раду собі дасть? Поміркуй про все, що ти тут чув та бачив, то може й ще до нас прийдеш. А там, колись, хто знає, якщо таке бажання у тебе не перейде, то може колись і станеш монахом, якщо Бог сподобить тебе. Але шлях до монашества довгий і складний. І нелегкий шлях, щоб ти знав. Найперше - це послух. Чи певний ти, що смириш свою гординю і будеш виконувати все, що тобі скажуть, навіть, якщо тобі не схочеться, навіть, якщо це буде всупереч твоєї волі?

- Думаю, що так.

- І все-таки чіткої певності в тебе нема. Все-таки є якийсь сумнів. Ні, я тебе не приспішую. Ти маєш час для роздумів.

Якось двоїсто почував себе Павло після такої розмови. Він сподівався, що все це буде значно простіше.

«Видно, в житті нічого не буває просто. Люди самі все ускладнюють. От, скажімо, хочу я піти в монастир. Чому ж мені відмовляють? Я ж не збираюся трутнем-неробою дурно хліб переводити. Робитиму, що треба, що мені звелять. Та й молитва моя до Бога ревна. Чому ж мені не можна туди, куди прагне моя душа?»

Посмутнів Павло, часто замислювався. Молодші розпитували, розраджували.

- Ти, брате, не сумуй. Якщо ти твердо вирішив, то рано чи пізно ти будеш в нашій общині. Але зараз, повір, тобі і справді

ще рано. Отець Мелетій має рацію. Ти потім і сам те зрозумієш. Ми не беремо тих, у кого є хтось на утриманні. А в тебе є мати. Та й жінка ще ж таки є. Нехай не любя, але ж є.

Перебув Павло у монастирі Великдень, розговівся, подякував за хліб-сіль, за добрі слова і напучування, та й пішов додому. Ішов сам то й думав дорогою, як має жити далі. Не знав до ладу, як скаже Анжелі про свій намір розлучитися. Одначе мусить сказати. Бо не уявляв собі їхнього подальшого життя разом. Земля вже прогрілася, і люди працювали в полі і на городах.

«Десь там і мої, - думав Павло. - Як там вони без мене раду собі дають?»

І аж здригнувся, що подумав «мої». Тоді виходить, що й Анзелу зачислив до своїх.

- Так, - тихо мовив сам до себе. - І Анжела також. Вона ж моя жінка. Перед законом і перед людьми. Тільки не перед Богом. Перед Богом ми - перелюбники. Мати Божа, як же я змінився за цей рік. Ні, не за рік. Ще нема року. В той самий час навесні Маруся ще була жива. І я ще не знався з Анжелою.

У важкій задумі повертався Павло додому. На нічліг до когось проситися не смів: хто зна, чи повірять. Ночував у полі, просто неба. Небо над ним схилилося високе і зоряне. Павло дивився на ті зорі, на місяць - і снувалися думки про козаків, про чумаків. Вони частіше дивилися в небо, а сучасній людині все ніколи. Павло думав собі, що і козаки, і чумаки бачили те саме небо, ті самі зорі, той самий місяць. От тільки трави тоді росли густіші та буйніші, бо то був степ, незораний та неозорий.

Одної такої місячної ночі знайшла його тут у полі Маруся. Павло, здається, навіть не злякався, а піймав себе на думці, що зрадив, побачивши її. Невже він увесь цей час сумував за нею? Так, виходить, що сумував.

«Але ж це не Маруся. Це тільки видиво, - припам'ятовував себе Павло. - То й що, що видиво? Це однак вона... Омана, але яка солодка. Бачити її, отак в п'їтмї, відчувати, що вона тут. Але ж це зла сила. Зла? А чому зла? Це гріх мій. А для чого я тоді

на прощу ходив? Щоб захистити себе від неї. А хіба треба? Так. Треба. Геть, ма... Маро...»

І Павло перехрестився. Видиво зникло. А наступного дня він вже був вдома. Павлові здавалося, що він з села вже дуже давно, що тут геть усе змінилося. Павло наче вихопився з якогось іншого світу, з якого йому ніяк не хотілося вихоплюватися. Дивився на всіх і на все відкритими очима і наче нікого і нічого не впізнавав. Аж самому чудно було з такого.

Найперше зайшов до матері. Вона заплакала, побачивши його.

- Ти прийшов, сину? А я думала, що ти вже до нас не повернешся.

- Мамо, ну чого ж ви плачете? Ви ж знаєте, де я був.

- Знаю, сину. Та мені якось прикро. Ти ще такий молодий. То старим треба по прощах ходити та гріхи замолювати. Анжела тут від злості мало не луснула. Все село розворушила.

- А мені напам'янала, щоб я нікому не розказував, аби з неї не сміялися.

- Вона й до комсомолу кудись ходила. Казала, що тебе либонь кудись мають викликати.

- Ого! Певно, в райком комсомолу ходила. Нехай викликають. То я їм швиденько комсомольський квиток покладу. Нехай тішаться.

- Ой, сину, - захвилювалася мати, - а тобі за це нічого не буде? А то знаєш...

- Не буде, мамо, мені нічого. Не ті тепер часи. Ну, я вже піду.

- Може б пообідав, сину?

- Обідати вже вдома буду.

- А хіба ж ти не вдома?

- Вдома, мамо, вдома. Що ж поробиш, коли у мене тепер два дома? Ну, нічого, мамо, незабаром я знову до вас переберуся. І тоді знову у мене буде тільки один дім - ваш і мій.

- Що ти таке кажеш, сину?

- Те, що чуєте. Не буде у нас з Анжелою життя. Треба нам



розходитися.

- Ой, Боже ж мій!

- Нічого не зробиш. Тепер таким нікого не здивуєш. Добре, що дітей ще не нажили.

Мати заплакала.

- Тільки не плачте, мамо. Не треба. Я живий і здоровий. То чого плакати? Ну помилився. Таке з кожним може трапитися. Добре, що вчасно опам'ятався.

- Де вже там вчасно! Якби вчасно, то Маруся була б жива, а так...

- То моя провина, мамо. Велика провина. За те й караюся.

- Було тобі краще на Марусі женитися.

- Що вже тепер, мамо, про те говорити?

- А може б ти, сину, таки пообідав? У мене борщ, пироги. Як знала, що ти прийдеш.

- Ну, давайте ваш борщ і пироги, і все, що маєте. Бо такі в дорозі добряче зголоднів. А Анжела...

- О, то така, що може й не нагодувати. Дуже сердита була.

І Ганна кинулася годувати свого сина. Бо що може бути більшою втіхою для матері, ніж сидіти і дивитися, як син ласує маминин обідом?

Чи чекала Анжела чоловіка, чи ні, але відразу, як кажуть, накрила Павла мокрим рядном.

- Що? Приволікся нарешті? Фу, від тебе ладаном тхне. Пропахся, як старий костюм нафталіном.

- Не даремно ж кажуть: боїться, як чорт ладана. То це, видно, про тебе.

Анжелі того було достатньо, щоб завестися.

- Вже накрутила! То все твоя мати, я знаю. Та стара сука мене відразу незлюбила. Голодранка! Це вона, це все вона. З її намови.

І тут...Павло й сам від себе такого не сподівався. Він мовчки підійшов до Анжели і зацідив їй такого ляпаса, що жінка похитнулася. А вже потім цілком спокійно сказав:

- Про мене можеш казати все, що тобі хочеться. Але матір мою не займай.

Анжела від несподіванки замовкла і ошелешено дивилася на Павла. Потім оговталася і закричала:

- Гвалт! Убиває!

- Та не кричи. Хто там тебе убиває? Але матері моєї не займай.

- Це тебе попи навчили - жінку бити?

- Анжело, перестань. Тебе теж комсомол не дуже добре виховав.

- А-а! Комсомолом дорікаєш? А ти що, не комсомолец? Чи, може, став вже ворогом народу? Перекували?

- Перестань, Анжело, тепер не сталінські часи. Ті часи давно минули.

- От викличуть тебе в райком комсомолу - там розберуться.

- Як викличуть, то я їм відразу комсомольський квиток покладу. З тракториста і шофера ніхто мене не зніме і без комсомольського квитка.

- Квиток? Покладеш? Ах, ти ж...

Анжелі бракувало слів. Павло ж на диво був спокійний, аж сам з себе дивувався.

-1 покладу. А що ж ти думала? Боюся я райкому!

- Я знаю, це все через ту потопельницю. Щоб її земля не прийняла. Де вона тільки взялася на мою голову і ти разом з нею?

Попід вікнами і біля воріт стали з'являтися цікаві сусіди. Анжелин голосочок не можна було не почути. Його чули навіть ті, хто не хотів.

- Тихо, Анжело. Люди збираються.

Та Анжелу годі було спинити. Вона вже завелася.

Анжела кричала, садила матюками. Сусіди послушали, подивилися, що ніхто нікого не вбиває, та й розійшлися, перемовляючись та обмінюючись думками.

- О, така не змовчить. Ти їй слово, а вона тобі — десять.

- Бо Павло дурний. Відмастив би її добре, тоді б знала.  
- Павло спокійний.  
- Це його Бог карає за Василичину Марусю. Ото була для нього жінка.

- Так, з Марусею прожив би, а з тією...  
- Та може й з тією буде жити, та от дітей щось нема. Вже б могло назначитися.

- В такій утробі дитина від злості задихнеться.

Сусіди розійшлися. В хаті поступово все затихло. Павло дістав валізи і став потихеньку складати свої речі. Анжела спершу мовчки дивилася, а потім спитала:

- Ти куди знов? На прощу чи вже в монахи?

- До матері.

- Не дурій, Пашо.

- Не дурію.

- Не роби встиду на все село.

- Встид робиш ти, а не я. Чого зняла крик, аж сусіди позбігалися?

Починалася нова сварка. Павло поспіхом кидав речі у валізи, щоб скорше забратися з тієї осоружної хати, від тієї осоружної жінки.

- Пашо, - билася в істериці Анжела, - що ж ти, так і будеш носитися з валізами взад-вперед? Що люди скажуть?

- Ні, я взад-вперед з валізами носитися не буду. Я йду від тебе назавсім. Я подам на розлучення.

Після тих слів довелося бризнути водою на зімлілу Анжелу, та це була гра, і Павло це знав. Він взяв в обидві руки по валізі та й сказав:

- Вставай, двері зачиниш. Я пішов.

Незабаром вони розлучилися. Все спрощувалося тим, що у них не було дітей. Не поміг ні комсомол, ні преса. Павлова мати не любила невістку, але й вона насідала на сина.

- Ти, Павле, таки не маєш рації, ні здорового глузду. Ну посварилися. То й що? Відразу розводиться? Посварилися - помирилися. Так воно й буває. Хата - не церква. Жив би вже

якось.

- А я хочу жити нормально, а не якось.
- То треба було женитися на Марусі.

Павло зблід.

- Досить, мамо, вже мене шпиняти. Я й так мучуся, а тут ще й ви. Бо як дістанете мене, то зберуся та й поїду кудись на заробітки. їй-Богу! Поїду, куди очі дивляться.

Ганна замовкла. Бо яка мати хоче, щоб її син кудись їхав? Та ще в такі непевні часи.

Минали роки. Таки чимало їх вже минуло. Може двадцять, а може й всі двадцять п'ять. Прочани, що приходили в Серафимську обитель, могли побачити ще не старого суворого монаха, ставного і гарного. Жінки, чого там критися, часто задивлялися на нього, та він ніколи і бровою не повів в їхній бік. Сам він про себе нічого не розказував. Його історію розказували поза ним. Слухали прочани, дивувалися. А коли лучалося, що на прощу приходили Павлові односельці, то впізнавали його. Тоді вже розповіді про нього обростали новими деталями - розказували все, що було, і те, чого не було. Тепер він вже не був Павлом, а братом Онисимом. Він зовсім відійшов від світу, нікого не впізнавав і не признавав. Відтоді, як померла мати, Павло пішов з села, нічого нікому не сказавши, і опинився в Серафимській обителі, куди хотів потрапити всі ті роки. Тут тепер жив. Спершу послушником, а вже потім прийняв постриг. Маруся сюди не приходила. Лише раз бачили її молоді монахи. Постать в білому блукала біля їхньої обителі. Монахи думали, що це хтось з прочан, і вже хотіли з нею заговорити, та вона зникла, немов розтанула. А якось зупинилася навіть на порозі Павлової келійки. Але далі не пішла.

Поріг не переступила. А потім зникла і вже більше ніколи Павло її не бачив. Чи то він гріх свій спокутував, чи Марусина душа знайшла нарешті спокій. Так закінчилася та життєва історія, може трохи сумна, але й повчальна.

## ДІДОВІ ЛІТА ПАХНУТЬ АНТОНІВКАМИ

Спливає час і здається, що він не має ні початку, ні кінця. Спливає час і минаються люди. І що б там хто не казав, що про померлих треба говорити тільки добре, люди кажуть те, що було, що людина за життя собі заробила: чи добре, чи зле. От, приміром, дід Максим. Ну що про нього можна сказати поганого? Завжди спокійний, усміхнений, ніколи ніхто не бачив його сердитим, ніколи нікому не сказав дід Максим за своє життя кривдного слова: ні старому, ні малому, ні навіть курці. От зайде сусідська курка в дідів город, а дід посміхнеться та й скаже:

- Добридень, свахо. Не забуваєш діда Максима, спасибі тобі. А все ж толочити город не треба. Агуш! Шина!

Або закрадаються хлопці до діда в садок. Солодкі грушки в діда були. Страх які солодкі. А дід вийде з хати та й гукає:

- А що, хлопці, грушок захотілося? Та чого ви тікаєте? Рвіть собі, рвіть. Тільки гілляк не ламайте. Бо знівечити дерево легко, а почекай-но, доки воно виросте. От... Повтікали. Видно, чужі були. Ще мене не знають. Злякалися. Та хіба ж я вовк, щоб мене боятися? Чудні. Чи ж мені тих грушок шкода? Хіба ж я їх всі поїм? І на базар не понесу, бо вже старий. Та й замолоду не носив. Грушка - минушка. Бог для всіх родить.

Отакій-то дід Максим. Максимиха вже давно вмерла. А дід ще живе. Міцненький ще дідок. Вже й труну для себе приготував. Стояла собі на горищі, сохла.

- Щоб колись, як прийдеться, легше нести було, а то скажуть...

- Та, діду, яка вам різниця, що потім скажуть? Ви однак того вже не почувете, - скаже хтось.

- Еге, того ніхто не знає. А може й почую. От моя Марія все чула.

- А звідки ви, діду, знаєте?

- Та вже знаю. Сказав я їй дещо таке, чого вона не любила. Навмисне сказав, щоб її трохи розсердити. І що ви думаєте? Дивлюсь - насупила брови моя Марія, лице спохмурніло. Став я

тоді її перепрошувати, бо не хотів, щоб вона так від мене пішла.

- Маріє, не сердься, - кажу, - це я так навмисне сказав, щоб перевірити, чи ти мене чуєш. Тепер знаю, що чуєш. То прости мені, дружино моя. Ти у мене єдина була і найкраща в цілому світі.

Та й, чого там, заплакав, бо таки любив її, свою Марію. І що б ви думали? Лице Марії спогодилося, брови розпрямилися, зморшка між бровами розгладилася. Тоді я й зрозумів, що моя Марія все чує.

- Та, діду, це вам здалося. Ніхто по смерті вже нічого не чує. Вмер — та й все.

- Що ти будеш мені розказувати? Кажу ж, що сам переконався: чує покійник, геть все чисто чує.

Більше з дідом Максимом ніхто не сперечався: чує - то нехай собі чує.

А восени, коли вже голі садки відпочивають від плоду, у діда на горищі повнісінько яблук. Прийде хто-небудь із знайомих, а дід і каже:

- Біжи-но на горище, яблук собі набери.

А потім навздогін додає:

- Бери в домовині, там антонівка. Добрі яблука. А пахнуть

- Ой, діду, - жартує хто-небудь зі старого. - У вас домовина для того, щоб яблука в ній тримати?

- То й що? Чого має дурно порожня стояти? Ще поки мені знадобиться, нехай послужить. Набереться яблучного духу, а потім, як я вже в тій домовині лежатиму, буде мені антонівка пахнути, нагадуючи про мій садок. Отак я собі зміркував та й став складати в домовину антонівки. Добрі яблука. А як пахнуть.

Після війни, у тяжкі роки, дівчатко років семи до села прибилося. Сирітка маленька. Мама дівчинки померла, ніхто її не пригрів. Якось дівчинка взяла котика на руки та й пішла з хати. Певно, їсти захотіла. Отак йшла, йшла, десь люди нагодували, десь яблуко підняла - та й далі пішла. Котик по дорозі втік,

видно, в якомусь селі прижився, а дівчинка далі пішла, тепер вже зовсім самотня. Отак і прибилася до діда Максима. Сиділа тепер біля дідових воріт, голодна, знесилена. Її босі ноженята, брудні і позбивані, боліли і кривавилися. Вона вже не мала більше сили кудись іти. Сиділа і чекала. Може хтось вийде з хати і винесе хоч скибку хліба. А може й так, що прожене її, аби не тинялася попід ворота. А хіба ж вона хоче тинятися? Вона просто їсти дуже хоче. Чи довго сиділа так, чи ні... їй здалося, що довго. Та таки дочекалася: з хати вийшов дід Максим. Побачив знеможену дівчинку - і його стріхаті брови полізли догори.

- Доцю, чия ти?
- Нічия.
- Як це нічия? Такого не буває.
- Буває. Я сирота.
- Біднятко. Ти, певно, їсти хочеш?
- Хочу. Дуже хочу.
- Ну, ходімо до хати.

Але дівчинка вже не могла ступити на свої збиті, зболені ноженята. Тоді дід Максим взяв її на руки та й поніс до хати. Дитина була легка, як пір'їнка. Добре Максимове серце обливалося слізьми.

- Зараз, моя дитино. І нагодую тебе, і скупаю, і для твоїх хворих ноженят масті приготую. Тільки-от передягнути тебе не маю в що. Та щось придумаємо. Не на безлюдному ж острові. А звідки ти?

- З Михнівки.
- Це біля Теофіполя? А як же ти сюди прибилася? Це мабуть кілометрів з двадцять буде.
- Йшла, йшла та й аж до вас прийшла.
- Добре, доцю, добре.

Дід вештався по кухенці, готуючи дитині поїсти, а тим часом розмовляв з дівчинкою.

- Мене звати дідом Максимом. А тебе як називають?
- Настя.
- Настуня? Славне в тебе ім'я. У діда Максима тобі добре

буде. Дід тебе не скривдить.

- То ви мене залишите собі? То я тепер буду ваша?

Дід і сам не зовсім збагнув, що він сказав, та дівчинка збагнула, і в її пригаслих очах заблищали іскринки.

- Ось поїсиш дідового борщу. Чи тобі сподобається. А потім ми з тобою все обміркуємо.

І дід Максим поставив перед дівчинкою мишину з теплим борщем, поклав окраєць хліба. Настуня їла, а дід сидів і дивився на неї.

«Яке ж воно маленьке та худеньке, Боже мій, - думав Максим, - хоч би слабість яка не кинулася».

І несподівано для нього самого така ніжність, ніколи ще незнана, охопила старого. Він не мав своїх дітей, а тепер...

- Поїла? Ну молодець. Як тобі дідів борщ?

- Добрий. Ще колись мама такий варила. А тепер мами нема.

- Моя баба теж померла. Нічого не зробиш, таке життя. Як померла моя жінка Марія, то я все навчився робити сам, всю жіночу роботу навчився робити. І борщ варити, і хліб пекти, і сорочки прати. Аякже! А хто ж дідові робитиме? От коли ти виростеш велика, а я вже стану зовсім старий, то ти будеш дідові борщ варити, сорочки прати, коли дід Максим не здужає. Випереш дідові сорочку?

- Виперу.

- От і добре. А зараз ти посидь, а я піду води принесу, загрию, скупаю тебе гарненько, ніжки твої полікую, щоб вони не боліли.

- Ой, як болять.

- Потерпи ще трошки. Скупаю тебе, а потім полікую твої ноженята, щоб вони добре бігали. Дід Максим на травах знається. З дідом не пропадеш. Ну, посидь. Я скоренько. Тільки води принесу.

Коли дід повернувся з водою, Настуня, згорнувшись калачиком, солодко спала. Її губенята склалися у вимучену посмішку. У сні дівчинка помалу ворушила ніжками — видно,



вони боліли. Максим тихенько поставив відро, щоб дужка не дзенькнула, та й взявся підкидати в плиту ломак, щоб нагріти води. Треба скупати дитину, голову їй змити, бо може й заможилося щось у тому нечесаному волоссі. То не дивина була в той час. Бо хто ж дивився за дитиною? Та вже Максим дасть раду, хоч своїх дітей ніколи не мав.

«От тільки де б одержинку для дитини роздобути? Потім я все їй куплю. А от зараз, щоб у чисте її передягнути... Підуюно я до Бондарихи. Її доньки вже попідростали, то може щось знайдеться. Невже пошкодує? Та ні, не пошкодує».

Одежа знайшлася, вода загірлася, а дівчинка все спала та й спала.

«Нехай спить. Натомилося, біднятко. Нехай поспить».

- Діду, - гукнув під вікном хлоп'ячий голос. То сусідський хлопець Миколка. Певно, знову за яблуками зайшов.

- Чого кричиш? А щоб тобі.

- А що таке, діду? І не кричу я зовсім.

- Тихо. У мене дитина спить.

- Дитина? Яка дитина? У вас же нема дітей.

- Не було. А тепер є.

- А де ж вона у вас взялася?

- Де! Де! В капусті знайшов.

- Що ви, діду, казки мені розкажете? Я ж не маленький. Я ж знаю, що дітей в капусті не знаходять.

- Не знаходять, а я знайшов.

- І кого ж ви знайшли? Хлопчика чи дівчинку?

- Дівчинку. Настуньку.

- Краще б хлопчика. Ми б з ним у м'яча грали.

- Ну це вже таке. Що знайшлося.

- Було, діду, краще пошукати, то може ще й хлопчик знайшовся б.

- Досить з мене і дівчинки. Ти за яблуками? То біжи до комори, набери собі.

- А я ще хотів на вашу дитину подивитися.

- Кажу ж тобі: спить. Потім. Ще надивишся.

- Ото дивина. Розкажу своїм, що в діда Максима дитина знайшлася, - нізачо не повірять.

- І правильно зроблять, шибенику, що не повірять, бо ти не правильно кажеш. Не дитина знайшлася у діда Максима, а внучка, бо дід вже старий.

А Миколка, хлопець доскіпливий, все достеменно знати хоче.

- Діду, ну скажіть мені: як у вас могла знайтися внучка, коли ви не маєте дітей?

- Багато знати будеш - скоро зістарієшся. Як бачиш, і такі дива бувають. Ну, біжи вже за яблуками, бо в мене робота є.

Коли Настуня прокинулася, то довго розгублено лупала оченятами, намагаючись згадати, де вона і що з нею. Сиділа на постелі, роздивлялася довкіл і згадувала, як вона тут опинилася. Аж тут дід Максим до хати увійшов.

- Ти вже встала, Настуню?

- Встала.

- Зараз ти будеш купатися. Вода тепленька, добра. Ти любиш купатися?

- Так. Колись любила, як ще мама жила. А тепер я вже давно не купалася.

- Зараз я тебе гарненько викупаю. Тільки-от... Одна біда: у мене ніколи не було дівчаток. Правда, і хлопчиків також не було. Дід же старий, а не вміє дівчаткам голови мити. То вже мусиш трошки потерпіти, як мило в очі зайде.

- То нічого, я потерплю. У голові у мені щось кусає, аж волосся ворушиться.

- Нічого. З тим ми наведемо порядок. Може доведеться тебе постригти. Та то нічого. Волоссячко швидко й відросте.

По якімсь часі викупана і чисто одягнена дівчинка сиділа за столом і пила молоко з полив'яного кухлика з пахким свіжим хлібом. Поряд на лавці лежала лялька. Хоч і не магазинська, а пошита, та гарно вбрана. Це вже дід Максим постарався. Не

соромився пройтися по селі до тих, в кого діти вже попідросли, та й назбирав для дівчинки сякої-такої одежини і ось навіть ляльку приніс. Дівчинка пила молоко і все косила очком на ту ляльку. Навіть погладила її легенько, так, наче ляльці могло заболіти.

- їж, їж, Настуню, - лагідно сказав дід Максим. - Поїсиш - потім будеш бавитися.

- А ця лялька... Що? Чия вона?

- Тепер буде твоя.

- Назовсім?

- Так, назовсім. Та дівчинка, що бавилася тією лялькою, вже виросла. А я потім для твоєї ляльки колисочку змайструю. З лози виплету. Такої колисочки жодна лялька не матиме, тільки твоя. О, а ось і кіт Мурко прийшов. їсти захотів. Де ти досі був, волоцюго? А у нас тепер дівчинка є, Настуня. Ти, Настуню, його не бійся, він лагідний. Ви подружитесья.

- Я не боюся. У нас вдома також був кіт. Коли мама жила.

Тепер у тієї дитини життя ділилося на дві частини: коли мама жила і потім, коли мами вже не було.

Дівчинка знайомилася з дідом Максимом, з хатою, з лялькою, з котом Мурком, - з усім тим світом, що несподівано став для неї лагідним і теплим, таким, яким він був тоді, коли жила її добра мама, котра так любила її, Настуню, маленьку свою доньку.

Дід Максим наче аж помолодшав. У нього тепер були свої маленькі клопоти. Облаштовував свою хату так, щоб тут було добре його Настуні. Зробив їй нове ліжечко, якого ніхто не мав: різьблене все - аж око тішилося, дивлячись на нього. В таке ліжечко до дівчинки мали приходити найсолодші сни. А ще дід Максим виплів з лози дивовижний стільчик, на якому Настуня могла гойдатися. З дерева їй іграшки всякі вирізував, потім розфарбовував їх, і вони були, як живі, нібито, вони прийшли до дівчинки з казки. Дівчинка бавилася ними і дивувалася.

- Діду, а цей коник звідки? - питала Настуня.

- Коник? Теж з казки. Вночі, коли ти спиш, він оживає,

повертається в свою казку, і на ньому їздить принцеса.

- Діду, а ви могли б змайструвати такого коника, щоб на ньому їздила я?

- Можу. А чому ж ні?

І по якімсь часі дід Максим поставив перед дівчинкою дерев'яного коника на коліщатках, на якому спокійно могла їздити Настуня. Ото втіхи було. Тішилася і дівчинка, і дід Максим, на неї дивлячись.

- А цей коник теж з казки? - поцікавилася дівчинка.

- Звичайно. Тобі його казкова принцеса подарувала.

- Дідусю, - обняла дівчинка старого, аж йому сльози на очах заблисли.

- Дідусю, до чого тут принцеса? Я ж знаю, що ви того коника самі змайстрували.

- Ну... Принцеса попросила мене - і я змайстрував.

- Дідусю, я ніяк не розберу, коли ви правду кажете, а коли вигадуете.

- Так і має бути, щоб життя цікавішим було. Все наше життя - то Божа вигадка. Бог придумав, вигадав нас, людей, - от ми й живемо. Казки вигадують люди, щоб дітям жилося цікавіше, щоб їм солодше спалося. От, приміром, ти знаєш, що твоя лялька теж прийшла до тебе з казки?

- Моя лялька? Моя Ліда?

- Так, твоя Ліда.

- А з якої казки вона до мене прийшла?

- А давай разом придумаємо. Ну, я почну, а ти будеш мені допомагати. Колись в одній казці жила собі казкова дівчинка, котра дуже любила бавитися ляльками. От в неї і була ота лялька. Всі ляльки в тій казці були, як живі. Вони і ходили, і говорили.

- І Ліда також?

- Так, і Ліда також. Тільки її тоді звали не Ліда. Це ж ти її так назвала?

- Так, я. А як її в казці назвала та казкова дівчинка?

- Вона її називала... -

Дід на хвильку задумався. - Жасмина.

- Ой, у нас імені такого нема.

- У нас нема, а в тій казці було. Жила собі Жасмина в тій казці, аж доки її не побачив злий чаклун. Він захотів, щоб Жасмина стала злою лялькою. Щоб вона перестала посміхатися і навчилася робити дітям всякі капості. А далі продовжуй ти.

- Ой, дідусю, це так цікаво. Тоді казкова дівчинка про те дізналася і вирішила подарувати ляльку мені, щоб злий чаклун її не зачарував. Я не знала, що вона Жасмина, і назвала її Лідією.

- Так. А тепер ти маєш подбати про свою ляльку, щоб їй у тебе було добре, щоб вона не сумувала за своєю казкою.

- Я подбаю, дідусю. їй у мене добре буде. Я пошию для неї нову сукню і ще багато всяких одяганок. Я вже вмю, дідусю.

- От і добре. А чого не вмієш, то згодом навчишся. Аби тільки хотіла навчитися.

Все було б добре, якби не... Про Настуню почули люди, що були при владі. Почули і прийшли.

- Ви - Максим Відірвихвіст? Ну і прізвище у вас, скажу я вам!

- Прізвище - як прізвище. Нічого особливого. Козацьке.

- Ну добре. Це не наша справа. А от кажуть, що у вас живе чужа дитина - оце вже наша справа.

- Вона сирота. Яке чие до того діло? Мусить же вона десь жити. Коли тинялася по під чужі плоти, тоді ніхто її не бачив. А тепер побачили.

- Для того є дитячі будинки.

- Настуньку в детдом? Та нізащо в світі. То моя онука.

- Яка може бути онука, якщо у вас ніколи не було дітей? Ви, дідюля, не вводьте власть в заблуждение. Нема чого нас дурити.

- Твій батько дурив і тебе навчив. А я нікого не дурив зроду-віку. Онука і є. Рідними можна бути не тільки по крові, а й по совісті.

- Закону такого нема.

- Бо закони придумували такі, як ти.

- Ти, дідюля, проти радянських законів?

- От що, вдасть, ніякий я тобі не дідуля. Якби я мав такого внука, як ти, я б його в цебрі з водою втопив. Не кажу: як сліпе кошеня чи цуценя, бо такого паскудства не робив ніколи. А от тебе втопив би.

- Погрожуєш, дед?

- Ні, не погрожую. Я ж сказав: якби ти був моїм онуком. Але ти - собачий син, то й онук, певно, також собачий. Хоч і не знаю, чим ті бідні собаки людям так завинили, що на них така напасть.

З дідом сперечався круглий черевань, а його помічник, худий і куций, мовчав, не зронив жодного слова.

- Ти, старий, не дуже. Власть обіжати... Знаєш, за таке можна і...

- Ану, власть, гибай звідси. І то жвавенько. Бо я, хоч і старий, та ще з такими трухлявими молодиками впораюся.

- Я піду, дед, але це тобі так не минеться. Я прийду з міліцією. А ребйонка в детдом заберем, щоб ти його не портив своїм бандерівським воспітанієм.

- Іди, іди. Я теж ходити в мію. Як треба, то й до Кремля дійду.

- А там з тобою ніхто й говорити не буде. Ти думаєш, твій хохлацький язик скрізь розуміють?

- Ах, ти, перевертню! Гибай звідси! Кому сказав?

Перелякана Настуня забилася в самий куточок і широко розплющеними очима дивилася то на діда Максима, то на тих, що прийшли. Вона потім довго ще не могла оговтатися, так і сиділа у своєму кутику, не сміючи вийти.

- Настуню, - покликав її дід Максим. - Виходь, дитинко. Не бійся, вони тебе в мене не заберуть.

- А хто вони, діду?

- Це не добрі люди, Настуню. Але ти не бійся. Твій дід ще козак ого-го! Його не так легко подолати. Я тебе нікому не віддам.

І дід пригорнув дівчинку своїми старечими, але ще дужими руками, що все ж тремтіли від надлишку переживань.

- Я, дідуся, так злякалася. І Жасмина злякалася. Ми подумали, що це злий чаклун прийшов з тієї казки.

- Ні, дитино, це не чаклун, це... Таке собі казна-що. Він не зможе заподіяти нам лиха. Я вже постараюся, щоб не заподівав. Живи, моя дитино, спокійно і нічого не бійся.

Максим і не думав, що це буде так складно - добитися права пригріти дівчинку-сироту, дати їй прихисток, щоб вона була сита і зодягнена, щоб не поневірялася попід чужі плоти. Максим думав, що це так собі просто, бо це ж так по-людськи. Радянські закони, що мали захищати і його, і малу Настуньку, ловили Максима за поли і, як дикі звірі, погрожували йому. Вони грозилися розлучити його з тією маленькою істотою, з тією маленькою зірочкою, що сяйнула йому наприкінці його самотніх днів.

Другого дня Максим зібрався та й поїхав у район. Тут з ним розмовляли терпляче. Пояснювали, переконували.

- Діду, ну самі подумайте. Ви вже старий.

- Сам знаю, що старий.

- Скільки там того віку вам вже жити залишилося.

- А того ніхто не знає, скільки кому залишилося: ні ви, хоч ви й начальник, ні я. Тільки Бог те знає.

- Та, діду, Бога нема. Все це вигадки для таких неписьменних, як ви.

- Бога нема для тих, кому клепки бракує.

- Но-но, не ображайте. Я ж таки тут при владі.

- Та то я не іменно на ваш конт, а про тих, хто, як той Юда, і Христа готовий продати, а заодно і матір свою, аби комусь прислужитися та запобігти чієїсь ласки.

- Ну от що, Максиме Терентійовичу, моя вам порада: менше говоріть. Бо я що? Я нічого. Вас знаю віддавна. А дехто може неправильно вас зрозуміти. Не спокушайте долю. Знаєте, як в народі кажуть: хто мовчить, той двох навчить. Або ще: мовчи, язичку, будеш їсти паляничку.

- А по-моєму, наїлися вже ми тих обіцяних паляничок. І

як нас тільки не розперло? І намовчалися досить. Так і оніміти можна. Пора б вже й голос свій подати, а то дехто може собі подумати, що ми зроду-віку німі. Та ще й дурні до того. Як там у Шевченка?

«Німі на панщину ідуть,  
І діточок своїх ведуть».

- О, діду, то ви й Шевченка знаєте?

- Я, чоловіче, багато чого знаю. Знаю й таке, що вам і не снилося. Та що з того? Бачу, що тут правди нема і нічим ви мені не допоможете.

Та й пішов з кабінету.

Наступного дня, доручивши Настуню, kota Мурка і всю господарку сусідці, поїхав Максим до Тернополя. Може б і не їхав, бо вже зрозумів, що лобом ту стіну не розвалиш — мур міцний, а лоб не дуже. Та пам'ятав Максим, що є в Тернополі його хрещеник - чоловік добрий, людей простих не цурається, хоча й при владі. Довго ходив, блукав по місту, бо питати в людей зайвий раз не любив, а таки знайшов Василя Околота. Старого довго розпитували, хто він і що, але таки впустили. І відразу до нього вийшов Василь, хрещеник його, котрого Максим, колись на руках носив. Василь розцвів у посмішці, кинувся обнімати і цілувати старого.

- Максиме Терентійовичу! Дорогий! Чому ж ви не сказали? Я б машину за вами вислав.

- Та чого там. Я не звик машинами їздити. А от що охороною себе оточив, то зле, то дуже зле.

- Чому зле, Максиме Терентійовичу. Такі часи, що...

- Значить, боїшся. А якщо боїшся, то совість нечиста, щось шкребе.

Василь зашарівся. Він навіть трохи побоювався того старого. І любив його, і побоювався.

- Та то так, для годиться. Знаєте, влада. Я зараз немалу посаду посідаю.

- То може й добре, - задумливо промовив дід Максим, хоч сам не мав такої певності, що це добре.



- Прийшов я, Василю, до тебе у потреби.

- Я радий допомогти, якщо це в моїх силах.

- Справа нібито звичайна, та чомусь я не можу з тим дати собі раду. Діло нібито людське та Боже, а от... Прихистив я одну сирітку. Прибилося до мене дівчатко, то я й прийняв. Хотів взяти за свою. Та ж ніби нічого поганого не зробив. Та тут на мене посіпаки наскочили. Незаконно, кажуть, в детдом треба дитину. А ми вже з Настунею зжилися, зріднилися. Куди ж її в детдом?

Василь зітхнув.

- Що я вам скажу?.. Є такий закон.

- І що? Ніяк не можна його обійти?

- Може й можна, але треба добре помізкувати.

- Помізкуй, Васильку, Христом-Богом молю.

- Та я помізкую. Але спершу подумайте, Максиме Терентійовичу: чи вам треба такого клопоту? Ви вже чоловік в літах, вам спокій потрібний, а тут... З дитиною треба морочитися. Треба буде до школи її давати, одягати, дивитися за нею. Воно вам треба?

- Треба, Васильку, дуже треба. Потім! От всі чомусь вважають, що старому потрібний спокій, нібито вони знають краще за мене, що мені потрібно. Спокій, голубе, потрібний тільки покійнику. Та й то не знаю. А живому треба жити, про когось піклуватися, думати про когось, зрештою, любити когось. Бо навіщо тоді жити?

- Добре. Переконали. Спробую владнати.

- Ні, Васильку, не пробуй владнати, а таки владнай, якщо можеш, мою справу. Дуже тебе прошу. Бо щоб так не вийшло, що я за двері - а ти й думати забув за мою Настуню.

- Та ні вже, не забуду, Максиме Терентійовичу. Звідки вона, кажете? З Михнівки? Добре. Є у мене там один корифан. Він мені зробить. Він мені видасть таку довідку, що та ваша Настуня - дочка вашої далекої родички. От і все. Ніхто того перевіряти не буде, бо це справа не такої вже державної ваги. Так що не хвилюйтеся. Ніхто вашу Настуню від вас не забере.

- От спасибі. Нехай тобі Бог пошле всяких гараздів.

- Е, Максиме Терентійовичу, як сам не подбаєш, то нічого тобі Бог не пошле.

- І ти туди ж! Як вся твоя влада.

- А як же інакше?

- А я ж тебе, халамиднику, в церкві хрестив. Хрещеним батьком тобі доводжуся. Тепер гріх за тебе не спокутний буду мати.

- Що в церкві хрестили, того я не пам'ятаю. Це без мене вирішувалося. Мої батьки вирішували.

- Моя тобі рада, Васильку. Я розумію, що часи тепер не ті, що ви, молоді, мислите тепер

по-іншому. Але прошу тебе, віриш ти в Бога чи не віриш, а проти Бога нічого не кажи. Обминай ті слова. Бо то гріх великий. А за гріх неодмінно приходить кара. Не треба. Якби ж ти сам був, а то ж дітей маєш. Думай про них. До слова, вони в тебе хрещені?

Василь знітився, глянув на двері.

- Та... Я не хрестив, а мати. Як ще була жива, то й охрестила.

- Слава Богу. О, твоя мати мудра жінка була, царство їй небесне. Не забувай її, сину. Ну, я вже піду. Вибачай, що завдав тобі клопоту, але не забудь вже за мою просьбу.

Та й пішов дід Максим. Ніхто його не затримував, не пригощав, не запропонував йому склянку чаю, не просив зостатися. Якийсь гіркий присмак залишився від тієї зустрічі.

«Нічого, Василько зробиць, - думав дід Максим. - Він уважить, не забуде. Бо тоді... Бо тоді...»

Та й не додумав. Бо не хотів додумувати.

Вдома дідові Максиму посміхалися веселі Настунині оченята. Біля ніг терся кіт Мурко. Дівчинка чекала діда Максима. Виймав гостинці: цукерки, пряники, якісь солодкі крученики. Та не все вийняв, що купив. Дещо приховав для казки. А казка не забарилася. Вона прийшла до дівчинки увечері. Її розказував дід Максим. Дід Максим умів казки розказувати. Персонажі тих

казок якось оживали, і той, хто їх слухав, наче бачив казкових героїв перед собою.

«Жив-був принц. Та такий красний, як ясне сонечко. Та як заговорить, та як засміється, а як заспіває - сади зацвітають, того співу слухаючи. І жила неподалік дівчина Настуня, така красна, як калина в лузі».

І засинала дівчинка під ту дідову казку. І сон її дописував, доказував, домальовував. І вже мчить той принц на баскому коні, мчить до дівчини Насті, щоб подарувати їй хустину, незвичайну, хустину, а чарівну. Казка добра - і Настуня у сні посміхається. А коли дівчинка прокинеться, то побачить в себе біля подушки барвисту хустину.

«Невже ж то та хустина, що принц мені подарував? Та сама. Чарівна... Не що інше, як таки принц подарував. Бо звідки їй тут взятися?»

Настуня запитала б у діда Максима, та дід вже щось теше у клуні. Спозаранку працює дідусь Максим. Разом з сонечком стає. Настуня вибігає надвір та й прямісінько до діда. Але замість того, щоб запитати про принцову хустку, питає зовсім про інше:

- Дідусю, а що ви так зранку тешете?

- Що тешу? А от... Одній красуні весільну скриню роблю, щоб вона мала куди свій посаг складати. А то посватає принц, а посагу нема. І скрині нема. Куди ж це годиться?

- А чому, дідусю, ви так зарання тешете, ще й не снідавши?

- А це, щоб скриня гарна вдалася. Таку скриню треба робити натше серце. Можна хіба що непочатої води напитися. Бо інакше скриня не буде така гарна. А то має бути найкраща скриня. Кована, різьблена, мальована, міцна і зручна, щоб відразу видно було, що добрий майстер ту скриню робив. А головне - щоб вона не була ніколи порожня. Бо ж інакше... Що тоді принц скаже?

- А принци, дідусю, хіба насправді бувають?

- А чом би їм не бути? Ясна річ, що бувають. І принци, і принцеси, і королі.

- А я думала, що вони тільки в казках.

І тут Настуня згадала, чого бігла вона до діда.

- Дідусю, а мені принц хустину подарував.

- Та ну? - дивується дід Максим.

- А ось, - розгортає дівчинка веселу барвисту хустину. Аж світ від неї повеселішав.

- Гарна хустина. І, мабуть, чарівна.

- А звідки ви, дідусю, знаєте, що чарівна?

- А чого б інакше принц тобі її дарував?

- А в чому ж її чари, дідусю?

- А ти примірай, пов'яжи на голову чи на шию. Отак...

І стала ти, Настуню, ще гарніша. Ну... Як принцеса. Правда, правда. От іди і подивися в дзеркало.

І Настуня біжить, щоб заглянути в дзеркало: чи й справді вона в тій хустині на принцесу схожа? Потім дівчинка вибігає і гукає:

- Діду, діду!

- А що, Настуню?

- Правда. Хустина і справді чарівна. Мені в ній так гарно.

- От бачиш. Значить, даремно я весільну скриню майструю.

- Так це мені?

- А кому ж?

- Так я ж ще мала.

- То нічого. Дівчатка ростуть дуже швидко. Як верби.

Головне - до школи піти, читати-писати навчитися. А тоді вже дівчина росте, що аж сама дивується, а ще, маючи таку дівочку хустку. От зроблю тобі весільну скриню - будеш мати гарну пам'ятку від діда.

Дід Максим зітхнув.

- Я вже, Настуню, старий. Хтозна, чи й доживу до твого весілля.

- О, таке кажете!

- Хіба хочу? Мушу таке казати, моя дитино.

- Не кажіть такого, дідусю, бо я буду плакати.

- Плакати не треба, моя дитино. Такий порядок. Молоді

підростають, а старі відходять.

- Куди, дідусю, відходять?

- Далеко, дитино. Туди, куди відійшла твоя мама.

- Моя мама вмерла.

- Не вмерла, а відійшла у вічність. Та ти ще того не зрозумієш. От підростеш - тоді. Та що це ми з тобою затіяли таке говорити? От кидаю я вже робити твою скриню та й підемо снідати.

Росла Настя. Старів дід Максим. Тримався, бравував, а таки старів. Ніхто дівчину інакше й не називав, як дідова Настя, або Максимова Настя. Росла дівчина. Вже й на городі порасться, вже й дідові сорочку випере, води принесе, їсти зварить. От хліба пекти ще не вміє. Та хліб можна і в магазині купити. Але Настя знає, що кожна господиня мусить вміти хліб спекти сама. Настуня добре пам'ятає слова старенької баби Секлети:

«Дівка вміє хліб пекти - може заміж іти».

Тішиться дід Максим: дочекався на старість помочі. Сам Бог йому ту дитину послав. Росте Настуня, а в коморі стоїть її весільна скриня. Ні в кого нема такої скрині. І дарма, що з Настуні щойно тільки півдівки. Роботи щодня вона переробить за двох.

- А скриня нехай стоїть. Нехай сохне. Щоб легша була.

- Якось воно так, дідусю... В мене сохне скриня, а у вас...

Та й не договорила.

- А в мене труна. Не треба, дитино, її боятися. Нехай собі стоїть. Вона їсти не просить. Колись пригодиться.

- Ой, діду.

- Чого ти жахаєшся? Людина за життя про все має подбати. Щоб близьким і дорогим людям менше замороки було. Не треба того боятися, моя дитино.

- Скільки вам літ? - питав інколи хтось цікавий у старого. А дід крутить вус та й посміхається.

- А хто б їх рахував? То ж не гроші. Якби стара жила, то може б і рахувала, а так...

Якось на діда Максима наслали одного газетяра: мовляв, як не маєш про що писати, то напиши про старого. Добрий чоловік, трудящий, дівчинку-сироту пригрів. Он яка дівка викохалась на дідових харчах.

І журналіст прийшов. Молоденький, несміливий, чи закінчив вже те своє журналістське навчання, а може ще й ні. Стоїть перед дідом Максимом, течка з паперами під рукою, треться, мнеться, ніяк розмову почати не може. Дід Максим вирішив вирятувати хлопчину з такої скрути.

- Найперше скажи мені, сину, яке ім'я дали тобі батьки при хрещенні? Чи може ти турок або татарин, що й не хрестився?

- Не турок я і не татарин, а нарекли мене батьки при хрещенні Максимом.

- О, тезко! Тепер рідко зустрінеш таке ім'я. Особливо серед молодих. Ну, сідай, Максиме. Пригощайся яблуками. Антонівка! Найкращі на світі яблука. А пахнуть як! Бери, бери. Не стидайся. Знаєш, хлопче, всі мої роки пропахли антонівкою. Спершу то були яблука з батьківського садка, а тепер вже з мого. А тебе як, батьки до мене прислали чи сам прийшов?

- Та... Сам прийшов.

- У справі чи просто так, захотілося діда старого послухати?

- Та... Вже й не знаю, як вам сказати.

- А ти кажи так, як є. Може скриню треба зробити чи щось з меблів? Або двері чи вікна? Бо мене як майстра всі довколишні села знають. Я вже старий, та ще потрохи дещо роблю.

- Та я, діду, хочу про вас в газету статтю написати.

- В газету? Статтю? Про мене? Ото вже ти, хлопче, тес... Я й сам газети читаю. Багато там пишуть всякого. Але, щоб про мене? Це тобі, Максиме, хтось немудрий нараяв. Я ж не герой труда, не звершив ніякого подвига. Що про мене писати? От, коли хочеш, можемо з тобою просто так поговорити. Може щось тебе цікавить, то я розкажу. Але щоб в газету? Ні, і не думай такого.

Настуню, - покликав старий. Настуня увійшла, а побачивши незнайомого хлопця, зашарілася.

- Настуню, накрій-но, голубонько, нам стіл. Під вишнею найкрий. Що там у тебе сьогодні на обід?

Опустила очі.

- Борщ і локшини.

- Прекрасно. Ще розкриши огірок і постав пляшку.

- Дякую, я не п'ю.

- Не п'єш? Бути такого не може. Хіба слабий?

- Тані, але...

- Запам'ятай, кожна людина мусить час від часу трошки випити. Думаєш, то дурень видумав? Ні, хлопче, не дурень. Це для того, щоб ти знав, аби ніякий хробак всередині не заводився. Це не шкодить. А ті, що розум пропивають - ні, тих я не поважаю. То дурні, і то вже навіки. А головне - їх вже від того не вирятуєш, якщо вони самі не зрозуміють, що то погибель.

Сіли в садку під вишнею. Хлопець, було видно по всьому, трохи освоївся. Обідаючи, розговорився.

- Скажіть, Максиме Терентійовичу, а скільки вам років?

- Для газети не сказав би, а для тебе скажу. Народився я на Панталеїмона, це у нас 9 серпня. Сам не знаю, чому мене батьки Пантелеймоном не назвали. І добре, що не назвали. Максим - гарне ім'я. Сього року мені минуло 99 літ. Як дасть Бог ще рік прожити, то виповниться мені сто. Отак, хлопче. Нікому про свій вік не кажу. І навіть моя Настунька не знає, скільки мені років. А навіщо? Хіба я парубок? Почнуться охи та ахи. «А як це вам, діду, вдалося?»

- А я, власне, саме хотів про те запитати.

- От бачиш. І ти. А ніби ж розумний хлопець.

- Ні, справді, це ж цікаво. Як вам, Максиме Терентійовичу, вдалося дожити до таких літ, а головне - при здоров'ї?

- Якщо у нас з тобою вже зайшла така мова, скажу й про те. Сповідую, хлопче, окрім Божих заповідей, ще й свої. Вірю у Бога. Чи добре тобі, чи зле, завжди вір у Бога. А ще - ні дня не байдикуй у неробстві. Роби тільки добро і нікому ніколи не

чини зла. Ото і все. Як бачиш, все дуже просто. Маю я гріх перед Богом. Може й не один, та цей найголовніший: не прощаю зло своїм ворогам. Ще якби те зло, що причинили мені, простив би, а те, що всьому люду причинено, простити не можу.

- Скажіть... А Настунька - це та дівчина-сирота, що ви пригріли?

- Тсс! - приклав дід Максим палець до уст. - Про це говорити не слід. То моя онука - і квит. Навіщо ворухити минуле?

До пізнього вечора засидівся юний журналіст у діда Максима. На прощання пообіцяв дідові, що нічого в газету писати не буде. А чи дотримав свого слова, того не знаю. Либонь, що ні. Вже надто цікавий матеріал був. На дорогу дід набрав хлопцеві яблук.

- На от, занеси своїй матері. Ви, молоді, в тому не знаєте толку. А мати оцінить. Має оцінити, бо це - антонівка.

А таки дожив дід Максим до Настиного весілля. Поменшав, схуд, а таки дожив. Був радий, наче сам щойно збирався женитися.

- Дякувати Богу, дожив. Можу з чистим серцем поблагословити свою онуку. Тепер і на тому, і на тамтому світі буду Бога молити, щоб послав він тобі, моя дитино, щасливу долю.

А по весіллі відразу й сказав Настуні:

- Ти, Настуню, тієї осені не закладай мою труну яблуками. Я там ящик зробив - туди й складайте. Бо домовина, либонь, знадобиться.

- Дідусю, ви так навмисне чи як? Щоб мене розсердити?

- Ні, моя дитино. Я й так зажився вже на цьому світі. Там стара зачекалася вже. Приснилася мені якось. Отак наживує пальцем та й каже:

- Що ти, старий, собі думаєш? Я давно вже місце тобі тримаю, а ти все живеш та й живеш.

Значить, пора мені. Моя Марія, царство їй небесне, розумна жінка була, все добре знала.



- Це сон, діду. Не треба так до снів дослухатися. Самі ж колись мене вчили.

- Так, дитино. Не до кожного сну дослухатися треба. Особливо, коли ти молодий. Але, коли сниться моя Марія, це вже не просто сон. Це голос вічності. Та й то, Настуню... Тільки Бог вічний. А жодна людина вічно жити не може. І святі вмирали, а не те, що ми, грішні. Приходить пора - і треба збиратися в дорогу. Цить, не перебивай, а то забуду. Там у бабиній скрині є моя вишита сорочка. Цю сорочку моя Марія мені вишивала, коли я ще парубком був. Я в тій сорочці шлюб з нею брав. Ти її приведи до порядку, відсвіжи, випери. Тільки не відкладай. Бо я вже давно її не вдягав. В тій сорочці мене і поховаєш. Не слухай нікого, хто там що буде казати. То й що, що старий? Вишиття на грудях - це не абищо. Маріїні руки на тій сорочці кожен хрестик клали. Ну чого ти плачеш? Не треба, дитино. До кожної людини приходить її час. І мій надходить. Чула? Не плач. Не сердь діда. Я й сам колись у Бога просив, щоб подовжив мені віку. Коли ти маленька була. А тепер... Та ще ось що: нічого не бійся. Ніхто з того світу не приходить. То все бабські вигадки. А якби я і міг прийти, то і тоді не прийшов би. Навіщо б мав лякати свою любу онуку? Хіба, якби міг, то колись у садок прийшов би, щоб вдихнути запах антонівок. Славні яблука. А як пахнуть.

Прийшла свята Покрова і закрила очі дідові Максимові. Помер тихо, без довгої лежії. Тепер лежав тихий і умиротворений: виконав все, що йому належалося. Його домовина вся наскрізь пропахла антонівками. Зійшлися старі люди. Молилися, згадували діда добрими словами. Несподівано прийшов і молодий газетяр. І звідки він дізнався про дідову смерть? Видно, хтось сказав. Журналіст либонь-таки не дотримав даного дідові слова. Він подав-таки про діда Максима статтю в газету. Йому дуже хотілося, щоб знали люди про того незвичайного чоловіка, котрий нікому за своє життя не причинив зла. Чи багато знайдеться на світі таких людей? Певно, що не дуже. А ще... Всі дідові літа пахли антонівками. І це теж було незвичайно.

Не кожна стара людина на похороні має так багато квітів. А дід Максим мав. Сумні осінні квіти, здавалося, теж пахли антонівками. А дід Максим лежав у своїй вишиванці і наче аж посміхався. Все було так, як він того хотів: на спомин про нього всіх пригощали антонівками.

- Як парубка, Настя старого одягнула, у вишиванку.

- Максим так хотів. Це його Марія вишивала. Шлюбна сорочка.

- Добрий чоловік був, нехай з Богом спочиває.

- А гляньте-но, яку погоду Бог йому подарував. На небі ні хмаринки. Не часто буває такий гарний осінній день.

- Чиста душа у Максима була.

Настуня плакала. І не просто плакала для годиться, як часто плачуть за старими людьми, що після довгої хвороби своєю смертю нарешті всім принесли полегшу. Плакала щиро, як плачуть за дорогою рідною людиною. Сердилася на тих, хто її потішав. Бо як можна було у такому горі її потішити?

- Не зачіпайте її. Нехай поплаче. Він був для неї і дідом, і батьком.

- А таки був. І прихистив маленькою, і виховав, і заміж віддав.

- Ще й скриню весільну їй зробив. Гарна скриня. Такої ні в кого нема.

- Буде мати гарну пам'ятку від діда.

- А хіба тільки скриня? Ще й хата міцна, і в хаті все, що треба для життя.

- Не про те ви кажете, людоньки, не про те. Максим і Настуньку навчив людей шанувати і добро на землі робити.

- Добра наука. А головне - не пропала. За те Бог подарував йому вік довгий, смерть ні для кого необтяжливу і гарний погідний день.

Не везли діда Максима ні на возі, ні на машині. Несли на руках. Заслужив собі чоловік такої шани. За дідом плакала Настуня, сумувала осінь. Односельці не плакали, бо чого за старим чоловіком плакати? Прожив своє, слава Богу. Лише декотрі

старші жінки витирали сльози. Може й не за дідом плакали, а через те, що і їхня пора підходить, а нікому ж не хочеться. Та що зробиш, коли такий порядок кимось придуманий?

Дзвонили дзвони, співав церковний хор і п'ярко пахли антонівки.

## МАРІЇНІ ПІСНІ (Елегія про кохання)

Ні, це не вигадка. Я просто хотіла, щоб так було. Я завжди буду поетесою, навіть у прозі.

Весна цього року була рання і дружна. Яюсь так швидко зійшов сніг, що й не зогляділися коли. Земля парувала, чекаючи людських рук. Але люди не квапилися робити щось на городах - старші притамовували.

- Ще всього може бути, - казали. - Ще і сніг може бути, і мороз може вдарити. Та й земля ще не прогрілася. Насіння любить у теплу землю лягати, тоді й проросте.

Марії здалося, що й соловейки цієї весни скорше заспівали. Невже таки скорше? Хіба ж таке буває? Сама собі дивувалася та й виходила в садок слухати тих соловейків, коли темніло, бо ж соромно яюсь, щоб хтось побачив: Марія ж не дівка. Стане собі під яблунею та й слухає. А потім стежечкою, тихенько до річки пройде, а там і сама заспіває, як оті соловейки. Спершу тихенько, а потім все голосніше та й голосніше, забуваючи про те, скільки їй літ. Пісня росла, розкрилювалася, озивалася в березі луною, аж соловейки замовкали здивовано - либонь, дослухалися, - а потім знову озивалися з подвоєною силою.

- От когось пісня любить, - сказала стара Василина до своєї онуки Тетяни. Вони обидві сиділи собі на лавчині біля хати і теж слухали і соловейків, і жіночу пісню, що тужила за своїм коханням.

- Це либонь Марія веснує.

- Бабо, - доторкнулася до руки Тетяна, - а чому ви так сказали: «когось пісня любить»? Хіба ж не людина любить пісню, а пісня людину?

- Буває по-всякому, - тихо промовила стара. - Це коли як. Коли людина любить пісню - це одне. А коли пісня любить людину, - це зовсім інше. Тоді пісня оживає і вихлюпується з самого серця. Отязкараз... Славно Марія співає. Отрозливається.

Ото голос. Тепер таких нема.

- Марія? Яка Марія?

- Ладимова.

- Ладимова? Так вона ж стара.

- Сама ти стара. їй сорок з лишком. Хіба ж це старість?

Слухай лишень.

Ой, рада б я виходити

І з тобою говорити.

Ой, лежить нелюб

На правій рученьці

Та боюся розбудити.

- От співає. А серце тужить, у пісню переливається.

- Чого ж воно тужить, те її серце?

Дівчині важко було зрозуміти, чого мало б тужити серце у такої, як їй здавалося, вже старшої жінки. Бо, що б там баба Василина не казали, а сорок років таки ж не вісімнадцять. От у неї, у Тетяни, скажімо, хлопця до армії забрали - це і справді смуток. Тому вона й до клубу не йде - його чекає. Воно, звісно, недовго й чекати. Він прийде і тоді... Тетяна аж почервоніла, думаючи, що буде тоді. А так, щоб чекати все своє життя, як ото в колишніх піснях співається... Ні, Тетяна б так не змогла. А може це тільки так співається? Може й нема на світі такого кохання, щоб на все життя?

А пісня стелилася по долині і піднімалася до нічного неба.

Не давайте, мамо,

Мене за нелюба,

Пожалійте віку

Мого молодого.

Коли не за милого,

Мого чорнобривого,

То не віддавайте

Мене ні за кого.

Не слухала мати

Дівочої мови,

Не зважила мати  
На чорнії брови.  
З нелюбом зв'язала,  
Плакать не казала.  
А дівоча сльоза -  
При дорозі роса,  
Порохом припала -  
Навіки пропала.

- От співає! Аж зорі плачуть, - тихо зітхнула баба Василина.  
- Про долю свою співає.

- Бабо, а хіба зорі вміють плакати?

- Звісно, що вміють. А ти ж як думала? Зорі також живі. Вони все чують. І коли туга від самого серця у пісню виливається, тоді вони плачуть, і їхні сльози-роси випадають на дерева, на трави і квіти. А ти думаєш, звідки роса береться? Ото і є зоряні сльози.

- Сумні пісні. Тепер таких не співають.

- Бо тепер і не люблять по-справжньому.

- Вже ж так і не люблять! От ви, старі, все на молодих кажете. І не люблять по-справжньому, і не так одягаються, і палять. А що, коли це модно?

- А що таке та мода? Видумки та й годі. Колись одяг берегли, від мами до доньки переходило все. І тішилися таким спадком, і ніхто б не подумав сказати, що це не модно. Колись люди бідніші були, зате щиріші. А тепер їздять на розкішних машинах, сидять по ресторанах та кафе всяких, своїх доньок одягають так, що сором. А той сором ще й немалих грошей коштує. І всі плачуть, що їм погано живеться. Найбідніші не плачуть, а тільки такі, як твій батько.

- О, вже й мого батька згадали. Говоріть вже краще про любов. Хоч воно трохи й смішно, коли старі про любов говорять, але це все-таки краще, ніж ото молодих картати, що вони не такі, як ви, старі.

- Ми теж колись молодими були. І ти колись будеш старою.

- Я? Старою? Та ніколи на світі!

І Тетяна засміялася голосно і лунко, аж її сміх у березі відбився.

- Тсс! Тихо. Пісню сполохаєш, - зацитькала на онуку баба Василина.

- А хіба пісня - це заєць, що її можна сполохати?

- Ет, нічого ти не розумієш. Іди вже краще спати. А я таки ще послухаю.

Ой, як я можу

Тобі, козаче,

Всю щиру правду розказати?

До мене ходиш,

Мені говориш,

На серці іншу можеш мати.

Дівчина спати не пішла, а сиділа з бабою Василюю і дослухалася до пісні. То тут, то там рипали двері. З хат виходили люди, переважно жіноцтво, тихенько ставали та й слухали Маріїну пісню, стиха перемовляючись. Їхні голоси лунали притишено, наче всі вони боялися сполохати пісню.

- Ото співає. Хто ж це так веснує?

- Либонь, Марія.

- Це тобі не радіо і не магнітофон.

- Тепер і пісень таких не знають.

- А навіщо їм тепер такі пісні? Тепер люблять веселі, щоб до танцю. «Бум! Бум! Все в нас є, але чогось немає». Тьху!

- Видать, що розуму якраз і немає.

- Тихо, тихо. Слухаймо.

Ой, вишенько-черешенько,

Чом ягід не родиш?

Молодая дівчинонько,

Чом гулять не ходиш?

- Ой, як мені вишні родить -

Корінь усихає?

- Ой, як мені гулять ходить —

Милий покидає.

- І скільки ж то вона їх знає, тих пісень!

- А я все слухала, слухала з хати та й вийшла. Бо так вже люблю, як хто гарно співає.

Тепер таку пісню не часто почувеш.

- Засмутила мати її душу, віддавши за нелюба, от вона й тужить. Гріх буде покутувати стара Левантина, що знівечила кохання своїй доньці.

- І кохання, і життя. Хай їй Бог простить.

Жінки стояли, поспиравшись на вориння, та й стиха перемовлялися. Ніч була місячна. Це про таку саме ніч співається: «Видно, хоч голки збирай». А пісня линула та й линула.

Нема мого миленького,

Поїхав за Десну.

Сказав: - Рости, дівчинонько,

На другу весну.

Росла, росла дівчинонька

Та й на порі стала,

Ждала, ждала козаченька

Та й плакати стала.

- А Северко не озивається?

- Та де там! Як віддала мати Марію силоміць за Ладима, так і пішов з села світ-заочі. Більше про нього ніхто нічого й не чув. Як у воду канув.

- Чи живий?

- А хто його знає. Стільки років минуло.

- Якби був живий, то може б таки обізвався.

- Якби вернувся, то може б ще і зійшлися. Марія ще й не стара. Їй десь, либонь, за сорок.

- Рано овдовіла.

- А де її Дарина?

- Десь у Росії. Там і заміж вийшла.

- І хіба ж згадає за матір? Дарма, що єдина дочка.

- Тепер всі так.

- Ну чому всі? Є й добрі діти.



- Тихо, тихо. Оця пісня особливо гарна. Аж за душу бере.  
... Бо я в чужій чужині,  
Нема роду при мені.  
Нема роду-родини  
Ще й вірної дружини.  
Не дай, Боже, заболить,  
То й нікому пожалить.

- Це вона про Дарину співає.

- Співає і плаче. В пісні сльози бринять.

- Якби так Северко повернувся, то за піснею свою Марію знайшов би.

- Що ви все про Северка? Він може й думати про неї забув. Може давно має жінку і дітей та й живе собі. А вона так за ним тужить.

- Так, то правда. Чоловіки - вони не довго побиваються за своїм коханням. Це жінки здатні все життя отак тужити, як ото Марія тужить.

- Е, не кажіть. І серед чоловіків є всякі. Я думаю, що Северко її теж не забув. Це така любов була. Стануть собі під вербою, обнімуться та й ну співати. Та так вже співають, що й про поцілунки забудуть.

І жінка тихо заспівала:

Ой, у полі вітер віє,

А жито половіє.

А козак дівчину

Та й вірненько любить,

А зайнять не посміє.

- Е, Галю, то й вас, бачу, на веснування потягнуло.

- То правда. Слухаючи Марію, й собі захотілося заспівати. їй-Богу! Хіба ж у нас молодості не було? Чи й ми під вербами не стояли?

- Стояли, ще й як стояли. І допізна, а часом і до ранку. Похопишся було - а вже тітка Текля до криниці по воду спішить, щоб набрати води непочатої.

- Ой, лелечко, - скрикнеш - та й розбіжешся. А серце так

і замре, аж до наступного вечора ждучи.

- Але ж то не те було, що у Марії.

- Та звісно, що не те. Бо ми заміж повиходили, дітьми пообсїдалися, стояння під вербою закінчилося, навіть соловейка послухати ніколи. Ото Марія, спасибі їй, своїм голосом нас з хатів повикурювала, то хоч соловейка послухаємо.

- Тільки, жінки, щоб ніхто не смів їй нічого казати, що ми її слухали. Бо більше не вийде - встидається. А чого встидатися? Якби я мала такий голос, то, здається, співала б удень і вночі.

Минуло ще кілька літ. Щороку Марія веснувала собі, а жіноцтво тихенько виходило її послухати. Інколи вона співала таких пісень, що їх ніхто й не чув, навіть баба Василина, що була на тому кутку найстаршою.

- Сама вона їх складає чи що? - дивувалися жінки.

- Може й складає. А що? Туга їх з серця виймає. Кожну пісню хтось складає. Оця, либонь, і є... Її...

Ой, стелися, мій барвінку,

Буду поливати.

Буду тебе, мій миленький,

Весь вік виглядати.

Рада б тебе не любити -

Серце не забуде.

Пришли мені голубонька,

Хай мені загуде.

А я того голубонька

Напою водою

Та й розкажу, як сумую,

Милий, за тобою.

- Бабо Васирино, - тихо озвалася котрась. - Чи ви чули таку пісню?

- Ні, не чула. Вже й я знаю тих пісень - не одну та й не дві, а такої щось не пам'ятаю.

- Невже сама складає?

- Може й складає.

- Невже ж таки людина сама може придумати пісню?
- Може. Чом не може? Всі пісні складають люди. А звідки ж вони беруться? Хтось заспіває, інший перейме, ще когось навчить. Хтось з туги пісню складе, хтось з радості, пісня живе, розходиться, стає народною, бо її народ співає.
- Послухайте, що буду казати, - озвалася наймолодша з гурту. - Чула я, що в селі хтось нібито бачив Северка.
- Северка? Отакої!
- Та то хтось видумав. Якби хто й побачив його, то хіба впізнав би?
- Та де там! Стільки літ минуло.
- Та це хтось видумав. Як гарну казку.
- А я вам кажу, що таке може бути. Міг же чоловік на схилі літ повернутися в своє село. А чому не міг би?
- А чому тоді він до Марії не зайшов?
- Видно, не може їй простити.
- Та хіба ж у тому її вина? Всі те знають, що мати її силоміць за Ладима віддала, старого та осоружного.
- Мені мама розповідала, що Марія втопитися хотіла, та люди відрятували.
- Так, було таке. В нашій Кривульці не втопишся - там жабі по коліно, то вона в поле пішла, до Лук'янової криниці. Там вода чиста та холодна. Петро Кварта за нею йшов, бачив, що з дівчиною щось недобре коїться. Кажуть, впіймав за плечі. Бо вже б нашої Марії на світі не було.
- Ой, страшно як! Аж мороз поза плечі! Я б ніколи на таке не зважилася.
- І не треба на таке... Але, Катерино, уяви себе з старим, огидним. Знаєш, як воно?..
- А я таки Северка виную. Взяв би дівчину - та й світ-заочі! З нею! В парі! Щоб ніхто не розлучив. А він сам подався! Можна сказати, втік. А дівчину залишив на поталу.
- Легко сказати - в парі! А хіба вона пішла б супроти матері? Та й з хлопцем втекти невінчаною хіба ж легко? Що б люди сказали?

- Хіба не можна було б десь потай обвінчатися? Ет, Северко просто легкодухий.

Раптом всі завмерли. Десь з другого боку річки Кривульки почувся дужий, розгонистий чоловічий голос.

Ой, у полі  
Вітер віє,  
А жито половіє.  
А козак дівчину  
Та й вірненько любить,  
А зайнять не посміє.

- Северко, - зойкнула котрась з жінок. Маріїна пісня хитнулася та й замовкла. А чоловічий голос, дужий, розкований, плив та й плив над річкою, над селом, над світом, линув до неї одної, єдиної, незайманої.

Ой, тим же він  
Не займає,  
А що сватати має,  
Ой, тим же він  
Та й не пригорнеться,  
А що слави боїться.

Северко на мить замовк, а потім озвався вже не піснею, а голосом:

- Маріє, зоре моя, озвися до мене. Я чув твою пісню. Я йшов до неї. Я знаю, ти тут. Того вже не могло чути жіноцтво. Пісня стихла, і всі потихеньку розходилися, схвильовані і розтривожені Северковим голосом.

Марія озвалася піснею, тихою, тільки до нього озвалася, єдиного, жаданого.

Ой, у полі верба,  
Під вербою вода.  
Ой, там дівчина  
Рано воду брала,  
Хороша, молода.

Цю пісню вони також колись співали удвох, і Северко підхопив її, наче пташку випустив з клітки, і вона розправила

крила та й полинула, радісна і щаслива, що її нарешті звільнено.

Отак за піснею і дійшов до Марії, що стояла під вербою при самій воді. Тепер вони співали, обнявшись, як колись. А коли скінчилася пісня, Северко заговорив:

- Марієчко, болю мій! Місяць не викаже, зорі не почують. Скажи мені, чи ти й досі моя?

- Твоя, — видихнула Марія, і вони злилися в одно, що вже ніхто не міг би їх роз'єднати.

- Ти снилася мені в далеких світах. Ти кликала мене своєю піснею. Я чув її крізь далину і йшов на неї. Та пісня привела мене додому, до тебе.

- А ти не снився мені. Ти завжди був зі мною. Ми з тобою і не розлучалися. Перед смертю мати у мене прощення просила, але я не простила їй - не могла. Гріх за те матиму великий перед Богом, знаю, бо Господь велів прощати, а я не могла.

- Нехай їй Бог простить, що розлучила нас з тобою. Забудьмо про те. Більше нас ніхто не розлучить.

Свідченням того була пісня, що знову зринула, тиха, як вода, дужа, як дзвін.

Сидить голуб  
На дубочку,  
А голубка на вишні.  
Ой, скажи, признайся,  
Серденько-дівчино,  
А що в тебе на мислі.

Більше вони вже ніколи не розлучалися. Їх було двоє, а третьою була пісня. Вона їхєднала, а сама і журилася з ними, минуле згадавши, і тішилася, знаючи, що любов їхня не має берегів.

Вони повінчалися тихо, без зайвого галасу. В селі не знайшлося б жодної душі, котра за них не раділа б і не слала б до неба вдячні молитви.

## СВІТ НАШОГО ДВОРУ

Параска Гуслиха не була ще стара. Це була жінка середніх років, завжди прибрана і чепурна, милувала око своєю тихою вродою, а як заговориш з нею, вражала гарною вимовою, виваженим словом, дивувала світлим розумом. Хто знав її замолоду, ті казали, що колись вона дуже гарна була. Чоловіки на неї задивлялися, і навіть парубки. Заміж кликали. Не йшла. З першим чоловіком розлучилася, то нащо їй другий? Батьком Данилкові він однак не стане, а кривдити хлопця може. А її син - то для неї було все, що вона мала, - і її найцінніший скарб, і потіха, і смуток, коли щось було не так. Та хлопчик засмучував матір не часто. І то все більше хворобами, а не поведінкою. Ні, він не був надміру хворобливим. Був міцний та високий, любив спорт, а особливо теніс, футбол та ще рибалку. Мріяв про власний човен і про мопед. І чомусь ніколи не мріяв про машину. Може, була це для нього занадто далека зірка? Може. Хлопець був сумирний, працелюбний. Часом затаїться Параска на роботі та вже спішить додому, ледве дух переводить. А прийде - і виходить, що даремно спішила. Її Данилко сидить над уроками або щось малює. А ще він любив вишивати. Просив матір, аби нічого про те нікому не розказувала.

- Бабська робота, - скажуть і будуть сміятися.

- Добре, добре, не буду розказувати, - обіцяла мати і дотримувала свого слова. Бачила, як мінявся її син, коли брався за вишивання. Розпогоджувався, добрішав, а погляд його був наче звернений всередину. Дивувалася Параска, бо сама до вишивання не мала ніякого хисту - бракувало терпіння.

«І в кого він такий?» - думала. І нічого придумати так і не могла. Часом якась рисочка чи схильність до чогось виринає звідкілясь з глибини дерева роду, через кілька поколінь, а може й через десятки чи сотні... Ото й любов до вишивки виринула, мабуть, з якихось прадідівських уподобань.

Жили посередньо - ні вбого, ні багато, а так, як коли. Працювала. Колишній чоловік не давався чути. И не дивувалася,

і образи на нього не мала. Хоча міг би поцікавитися сином, знав же, що хлопчик вже великий. Але може так і краще: не буде баламутити дитину.

Параска тішилася, що мала тепер не однокімнатну, а двокімнатну квартиру. Це вже був її здобуток. То й добре, бо син же росте, це колись і женити. А з квартирами стає все важче та й важче.

Мліла, як випроводжала до армії. Всякого в тій армії можна було сподіватися, і біди також. Наслухалася вже поміж людьми. А щоб відкупити, не мала грошей та й не хотіла. Нехай буде, як всі. Радянський Союз був великою державою. Велич була в широких просторах. Її Данилко служив аж в Заураллі. Як йому там велося? Хіба ж напише? Чекала листів. Читала і вицілювала кожний рядочок, кожну літеру. Два роки — то не два дні. Коли то ще додому?.. Почувала себе зовсім самотньою. Отоді то завела собі Гуслиха... Кота. Так, так, кота. Вона завжди любила котів та собак, але досі не ризикувала когось завести, а от тепер завела. Та не просто так собі, для іграшки, а прив'язалася до свого котика, як до людини. І дала йому ім'я цілком людське - Федір. Сусіди спершу дивувалися, а потім перестали: хоче людина мати кота, то нехай собі має. Федір - то й Федір. Що кому до того? Параска часто виходила з Федором на прогулянку. Взимку, набігавшись, кіт вмощувався в господині під курткою, тільки голова виглядала. Очевидно, йому було там тепло і затишно. Федір спогорда поглядав на всіх, а особливо на других котів, котрі, закудлані, а часто й голодні, бігали собі по снігу: от, мовляв, яка в мене господиня, бо і я, нівроку, таки гарний собі кіт, не те, що другі. Кіт і справді був гарний.

А головне - мудрий. Тільки що не розмовляв. Але, здавалося, він все розумів, що йому казали. Улюбленим його місцем був дашок над нашим під'їздом, лежав собі там, на сонечку грівся та зверху роздивлявся, що робилося у нас на подвір'ї. Роздивлявся та розмірковував над всім, що бачив. А бачив він найперше рудого пса, що цілком комфортно лежав собі під деревом. То пес нічий. Він прибудився якимось до нас. Добрі люди стали його

підгодовувати - от він і прижився. Не мав ні господаря, ні буди, ні своєї миски, але зате не мав і ланцюга. Так і жив собі той рудий пес, що над усе любив волю.

Якось, керуючись добрими намірами, його захотіли прилаштувати на чийсь дачу за сторожа. Прив'язали його до дерева та й пішли за машиною. Здивовано дивився рудий пес на світ, наче аж не вірив, що його, такого славного пса, хтось насмілився прив'язати.

Співчутливо зверху дивився на собаку Федір. Він би з радістю допоміг йому, але не знав як. Рудий не кусався, бо не мав такої звички. Кусатися міг собі дозволити тільки той собака, що мав свій дім, свого господаря, свою буду. А коли ти того всього не маєш і живеш, де прийдеться, то мусиш бути обачним. Вкусиш когось, а тебе вмить на гицлярню здадуть. Бо такий світ, нічого не зробиш. От він, хоч і не кусався, а таки ускочив у халепу. Роздивився ото Рудий довкола.

- Еге, не треба мені такої неволі. Навіть за добрий харч, - сказав пес сам до себе. - Та й хто там знає, які ще господарі трапляться і як мене годуватимуть. А ланцюг на шию накинуть - це вже напевно - тоді не втечеш.

Рванувся Рудий - та й був такий: мотузка дуже утла була. Що йому така мотузка? До самого вечора ганяв він по лісі, а потім повернувся таки під своє дерево, бо в тому домі жили дуже милосердні люди. Що правда, то правда. Вони добре годували Рудого, хоч і не були його господарями. Рудий за те був їм вдячний, навіть по-своєму любив їх.

А на верху на балконі в господарів жив другий собака, доглянутий і щезений.

Рудий таких не любив і вважав їх не дуже розумними. Від них навіть собакою не пахло, а так, казна-чим. Рудий чув, як господарі хвалилися у дворі, що нібито їхній пес взяв на виставці якусь там медаль. Рудий в таке не повірив. Він, правда, не знав до ладу, що то таке та медаль. Але зрозумів, що то щось дуже почесне, бо господарі були страшенно горді за свого собаку.

- Медаль? Отой щезений? За що? Що він таке вміє, чо



не вмію я? От нехай би позмагався зі мною, тоді б і побачили всі, кому треба дати медаль.

Рудий знав свою силу. Він би того печеного тільки так... Он Федір, хоч і кіт, а навіть він це розуміє. Аж забувся та гаркнув стиха Рудий закудланий собака, котрого ніколи не мили дорогими шампунями, та й дешевими також. У собак, мабуть, теж буває своя доля. Звісно, що буває. От взяти хоча б отого печеного собаку...

- Тьху! Знову я про нього!

Якби Рудий вмів матюкатися, то, певно, матюкнувся б. А так лише заскавучав.

- Набрид вже мені той печений собака. І не тільки мені, всім набрид. Цілий день, з ранку до вечора, він на мене гавкає. І чого, спитавбися хтось. Що я йому зробив? Лежу собі, нікого не зачіпаю. Люди вже до мене звикли, не проганяють, хоч серед них також всякі бувають, я вже те знаю. А воно гавкає! Збожеволіти можна. Цілий день! І як його пащека не болить? Та нехай собі гавкає. Краще на нього не звертати уваги, а думати про щось гарне. Он дівчинка іде, - Рудий втягнув носом повітря. - І щось мені несе. Нюхнув ще раз і облизався.

- Так і є. Котлету несе. Мені! Смачна штука, мушу вам сказати, та котлета.

Дівчинка підходить і кидає собаці котлети.

- Ого! Не одну, а цілих дві! Дякую тобі, дівчинко. Ну чого ти мене боїшся? Та я тебе ніколи не вкушу. Котлета! Це не те, що якась там медаль... Он Федір на осонні гріється. Кіт! Але розумний! Він на мене ніколи не зафучав. То чого б я мав на нього гавкати?

А Федорова мати - тітка Параска? Та ж вона щодня виносить мені щось поїсти. То чого, скажіть ви, я буду гавкати на її Федора? Та нізачо в світі. Лежить собі - то нехай лежить. - Привіт, Федоре, - таки озвався Рудий до кота. Федір поворушив губами, наче й собі сказав:

- Привіт, привіт!

- Я ж казав, що то розумний кіт. А те печене гавкає. І на

кота, і на мене. Ото сидить на балконі та й лементує цілий день. А чого? Ніби йому хтось щось робить. І як таке не набридає його господареві? От якби я був його господарем, я б його таки потягнув якимсь прутом.

Отак говорив сам з собою бездомний рудий собака. Він міркував так собі, розніжено дрімав та й дивився на світ нашого двору. Досить приязно дивився, бо йому тут добре було.

Он тітонька Марина, що живе над Федором і Гуслихою, виглянула у вікно і побачила Федора.

- Здоров був, Федоре, - сказала. - А з сусідами вітатися треба.

І Федір, тітка Марина могла б в тому поклястися, ворухнув губами, ніби і справді привітався.

- Розумничок ти, Федоре, - похвалила сусідка і пообіцяла: - зараз я тобі щось смачненьке дам.

І за мить вже кинула котові шматочок курки. Федір не кинувся на гостинець прожогом, як це часто буває у котів. А так поважно встав, підійшов до ласого шматочка, кинув вдячний погляд на свою симпатичну сусідку і лише після того став їсти, спокійно, інтелігентно.

- І де це Параска взяла такого мудрого кота? - подивувалася тітонька Марина, розмовляючи з кимось, хто був у неї в хаті. - Здається, що він розуміє людську мову. А може й справді розуміє. Параска з ним постійно розмовляє. Ото вже любить тварин. По-справжньому любить. Не те, що Євгенія з п'ятого поверху. Розводить породистих собак, продає їх, і великих, і зовсім маленьких. Доглядає їх, але не любить. Це для неї товар. Якось захворіла Барбі, прекрасна самочка. Була улюбленицею. І що? І нічого.

- Треба усипити, - сказала Євгенія.

- Ти що! І тобі не жаль? - здивувалася і жахнулася Гуслиха. - Її лікувати треба.

- Лікувати! Ще чого! Буду я з нею голову морочити. У мене ж не притулок.

І що ви думаєте? Параска взяла Барбі до себе івилікувала.

Така була рада, що врятувала тваринку Знову собаку Женьці віддала. І та її продала, спокійно, без жалю, без емоцій. Такі, як Женья, до тварин не прив'язуються. Для них собаки - товар, і більше нічого. Серце в таких людей грішми обросло. Вони б і власне серце з грудей вийняли та гроші б з нього пооббирали, якби не було боляче.

А Федір лежав собі на осонні і теж дивився на світ нашого двору. Он тітка Женья вивела на прогулянку черідку своїх маленьких оксамитових собачок. Відразу й не розбереш, чи справжні вони, чи іграшкові. Від них і собакою не тхне. Пищать собі, наче й не собаки зовсім. А може вони не собаки? Федір саме збирався ще раз їх добре роздивитися, та почув брязкіт ключів. Так його кликала додому господиня. А потім і голос її почув Федір. Він би його ні з яким іншим не сплутав.

- Федоре, Федоре, іди додому.
- Он він, над під'їздом лежить собі, на сонечку гріється, - гукнула молодиця, що сиділа у дворі з дитиною у візочку.
- Нехай лежить. Навіщо він вам?
- Та ми з ним ідемо на день народження.
- Невже і його запрошували? - посміхнулася молодиця.
- Аякже! - дуже серйозно відповіла Параска. - Нас тепер тільки так і запрошують - обох.

Федір повагом встав та й пішов додому.

Цього разу Параска кудись пішла без Федора. Може в поліклініку, може ще в якусь офіційну установу. Словом, Федір гуляв сам. Раптом увесь наш під'їзд почув несамовитий його плач. Це був крик нестерпного болю і розпачу Це був крик скривдженої істоти:

- За що? Рятуйте! Допоможіть! Мені болить!
- Чогось Федір плаче, - говорили чи не в кожній квартирі, бо всі любили того розумного кота.
- Певно, Параски нема.
- Але він ніколи так не кричав.

А невдовзі прийшла й Гуслиха. Прийшла і обімліла. Її

Федір, закривавлений, лежав під дверима і жалібно плавав. Хтось немилосердно вдарив його, очевидно, носакком. За що можна так жорстоко вдарити такого розумного kota? Котячий біль, як біль людський. Тільки кіт не міг про це сказати. Говорили лише його очі, переповніні болем і образою на цей світ. Боліли вибиті зуби. А ще боліла кривда. Він тільки не міг сказати, бо він був кіт, кіт, який вірив людині, а людина його біла. Просто так собі, з якоїсь безпричинної ненависті до всього живого. Думали всі на сусіда, котрий з якоїсь причини був злий на весь білий світ і ненавидів, здається, навіть власних дітей.

Незабаром Федір помер. Просто язик не повертається сказати - здох. Довго сумувала Параска. Ходила сама не своя. Майже в кожній хаті шкодували за Федором, дехто й зі сльозами. Але у дворі знаходилися й такі, що не могли зрозуміти Парашиного жалю.

- Але то вже якась дивна жінка, - казали. - Подумаєш, кіт здох! Горе велике! Ледве що жалобу не носить.

- А ви не дивуйтеся, - казали інші. - Вона до нього звикла. Федір для неї був, що людина. Не даремно ж і ім'я людське йому дала.

- Ет, дурниці! Хвора на голову!

- Хтось гріх взяв на душу. Бо де ж таки можна бути таким жорстоким.

- Гріх? За kota? Та що ви таке кажете! Тут людину вб'є і гріха не боїться. А ви - гріх за kota!

- Страшно жити у такому світі.

- Чого там страшно? Світ - як світ. Всі тепер так живуть. А ви думаете, за кордоном по-іншому? Там ще гірше.

- Бога забули, до церкви не ходять, «Біблію» не читають.

- О, завели своєї! До чого тут Бог і церква? Може саме ті, що до церкви ходять, і чинять найбільше злочинів.

- Бути такого не може. Хто живе з Богом...

- Та чого там не може! Ще й як може! Вони думають, що їм все можна. Потім замолять свої гріхи перед Богом - і будуть прощені. От як вони собі думають. Я знала одного чоловіка...

Розмова перекинулася на злочинців, потім на політику, люди сперечалися, щось доводили одне одному, двір жив своїм життям, але дашок над нашим під'їздом був порожній. На ньому не було Федора. І від того ставало якось сумно. І не лише мені... Рудий теж чекав, що ось-ось на дашку з'явиться Федір, але він не з'являвся.

- І де він подівся? - непокоївся Рудий, і якась щемка тривога пойняла його собачу душу.

А потім була велика радість у Гуслихи: син з армії повернувся. Змужнілий і зовсім дорослий. Тішилася ним, наче він щойно тільки у неї народився. Тішилася і боялася тієї синовій дорослості, що проявлялася у всьому. Палив, не соромлячись матері, а на вечір, випрасуваний і причепурений, вибирався до студентського гуртожитку, що був тут-таки неподалік, допізна гримів музикою і цвів дівчатами. Було їх тут достатньо, яких хочеш, на усі смаки й уподобання. Зітхала Гуслиха. Відчувала, що її син недовго вже буде парубкувати. Впіймає його якась дівчина, неодмінно впіймає. Тоді...

- Тоді все буде так, як і має бути, - розраджувала себе Гуслиха. - Не буде ж він і справді все життя біля мене сидіти. Такий закон. Тішитися треба.

Але чомусь не тішилася. Чомусь було їй сумно і самотньо. Один син...

- Я просто егоїстка, - картала себе. - Це нікуди не годиться. Мушу те в собі викоренити. Мушу невістку прийняти, як свою дитину. Аби там що. Аби навіть довелося переступити через себе.

І сталося. Ганна була надзвичайно гарна. Параска і не думала, що такі дівчата бувають у житті. Вона думала, що таких тільки малюють на картинах. Світилася своєю красою, як далека зоря, ваблячи і відлякуючи водночас. А надто її очі, великі, карі, грішні і невинні, таємничі і відверті. Ні, повз таку жінку її син не міг пройти, ніяк не міг, хіба був би не парубком, не чоловіком. Параска і сама осудила б його, якби він байдуже пройшов повз

таку жінку.

А він і не пройшов. Бо запала вона йому в душу, як зернина, що впала у благодатний ґрунт, і проросла в ньому. Якось зупинився Данило навпроти неї, глянув у її глибокі очі, що чарували і туманили розум, і сказав:

- Ганно, будь мені за жінку. Тільки не відмовляйся, бо жити без тебе я вже не зможу.

А вона й не відмовлялася. Тільки сказала:

- А ти знаєш, що у мене є дитина? Хлопчик...

- Знаю. І прийму твого сина, як рідного. Він буде і моїм сином.

І прийняв. І Параска прийняла. Спершу відплакала, а потім прийняла. Хлопчик був років п'яти. А скільки йому було насправді, Гуслиха не питала. А що питати? Тепер це вже її онук. Дасть Бог, ще будуть діти. Тепер ті очі-зорі сятимуть в її хаті. То як би не було дітей? Мусили б бути. Чи не тому поспішили з весіллям? То й добре, що поспішили. А чого тягнути? Нехай живуть, якщо вже так вирішили. І добре, що її Данило оженився. Це краще, ніж мав би тинятися десь по гуртожитках, розволочуватися, що потім ні для сім'ї, ні для дому. А так... Тільки не подобалося Парасці, що на весіллі молода була у вельоні. Який вельон, коли дитина бігає? І не байстря якась, а шлюбна дитина. Ганна була вже замужем, потім розлучилася, бо чоловік був пияк і бив її немилосердно. Але що їй, Парасці? Це вже, як собі вирішили. Вельон - то й вельон. Просто перед людьми ніяково. А втім... Це вже не її справа. Правда й те, що вельон давно вже перестав бути символом дівочої чистоти, а дівчата, що стають під вінець, часто-густо давно вже не дівчата, але тут... Дитина ж таки. Але що вже? Як захотіли, так зробили. Параска тут не владна.

А тепер живе Гуслиха при синові та при невістці. Якось відразу постаріла, змаліла, перестала чепуритися, закинула себе зовсім. У себе в хаті, а наче й не вдома. А найгірше те, що її син відкинувся якось від неї, наче й сином її перестав бути. Нема тепер поміж ними тих довгих розмов, що були колись. Нема...

Молоді обоє собі радяться, розмовляють. А вона сама... Бувало й так, що за цілий вечір до неї й слова ніхто не промовить, наче й нема її на світі. Сумно так. І за вишивання син давно не береться. Наче соромиться. А чого соромитися? От якби взявся він за своє вишивання, то може б і за неї згадав. А так... Сусіди питають:

- Ну як, Параско? Чи годить вам ваша невістка?

- Еге... Годить... Хоч би я їй вгодила. А то не знаєш, як стати, де сісти.

- Ова! - озвалася молодиця з візочком. - В своїй хаті я ще комусь терпіла б!

- Мушу. А куди дінуся? Думка була: поїхати кудись на заробітки. Та яка вже з мене заробітниця? Здоров'я вже не те, що було колись, сила не та. Була, кажуть, сила, як мати носила.

Отоді і з'явилася в Гуслихи Аліса. Це була димчасто-попеляста кішечка, лагідна і цікава. Іде Параска умудрялася роздобувати таких оригінальних котів, того не знав ніхто.

Двір наш прийняв це створіння по-різному: хто стримано, хто люб'язно, діти, радісно:

- О, киця! Аліса! Аліса!

Дехто з посмішкою:

- У Параски нова забавка. О, Господи! Якась дивна жінка.

- Нічого, незабаром онуків бавитиме. Молоді їй швидко підкинуть, не забаряться.

- Не має вона вже здоров'я до внуків. Ви подивіться, які в неї кола попід очі. Вона кріпиться, але видно, що цю жінку хвороби добряче-таки обсіли.

На якийсь час Параска наче трохи ожила. Ходила зі своєю Алісою на заздрість усій дітлашні з нашого двору. Дуже їм сподобалася Аліса. Федора вони трохи наче боялися, такий він був мудрий та недоступний. А Аліса - сама ласка. Так і хотілося її погладити.

І Параска дозволяла. Декому. Втіхи було з тієї Аліси. Особливо Парасці.

Та недовго тішилася. Незлюбила Ганна Алісу. Та так незлюбила, що тій маленькій істоті спасу не було. Не знала,

бідна, куди їй подітися від тієї владної жінки. Ганна тільки гляне, як Аліса вже шукає, куди їй заховатися так, щоб і хвостик її не виглядав.

- Ще мені тут тільки кицьки бракувало! Буде мені тут скрізь лазити! - сердилася молодиця. А ті, хто чув її слова, примирливо казали:

- Та нехай собі. Бачиш, як свекруха її любить.

- То нехай собі любить. А я терпіти не можу котів. Ця кицька приречена. Я їй що-небудь зроблю. Вона тут жити не буде.

І таки зробила. Принаймні так думала Гуслиха. Бо Аліса раптом захворіла. Дуже тяжко захворіла. Виглядало так, що їй давано якусь отруту. Параска плакала і скаржилася у дворі:

- Вона її давно хотіла отруїти. Вона їй щось таке дала. Добре, що я вчасно підіспіла, а то б моєї Аліски вже б не було.

- А може вам, Параско, так здається? Не може бути, щоб така гарна жінка була така недобра. За що б вона мала труїти вашу Аліску?

- А просто так. Щоб зробити мені на зло. О, вона може. Ви ще її не знаєте. Це вона тільки зверху на ангела скидається. А в середині вона справжня чортиця.

- Не перебільшуйте, Параско. Ваша кицька просто захворіла. А може й підібрала щось зі смітника. Коти таке можуть.

- Зі смітника? Моя Аліска? Що ви таке кажете! Та я її з рук годую. Ви собі не уявляєте, яке це чистоплотне створіння. А Ганна... Вона б і мене отруїла, якби могла. Аби позбутися. Просто вона боїться.

- Дурне кажете, Параско. Зовсім дурне. Де ж таки казати на невістку такі дурниці!

Замовкла Параска. Похнюпилася і, погладжуючи свою Алісу, сумно пішла додому.

Тільки бездомний Рудий пес дивився їй услід і тоскно і тривожно тихо скавчав, наче знав набагато більше від тих людей, що були чомусь налаштовані проти Гуслихи і проти Аліски, хоч



в душі десь розуміли, що вона таки має рацію і що її красуня-невістка недобра, хоч, коли їй треба, вміє вдавати з себе таку собі лагідну, м'якеньку, пухнасту кішечку, навіть пазурчики заховає, якщо треба. Зате, коли вже випустить ті пазурчики, тоді бережися, не вирвешся.

А потім Аліса зникла. Не було її ніде. Вже де тільки не шукала за нею Гуслиха. І дітей залучала до тих пошуків.

- Хто знайде мою Аліску, то будуть і цукерки, і гроші, - заохочувала Параска. Бо сама вже з ніг збилася, шукаючи свою вихованку.

- А жуйки купите? - обізвалося котресь.

- І жуйки куплю. Знайдіть лишень її.

- А я Аліску і так буду шукати. І без грошей, і без цукерок, і без жуйки, - сказало худорляве замурзане хлоп'я. - Я люблю Аліску. І мені за неї нічого не треба. Аби вона тільки знайшлася. Гуслиха розчулено погладила хлопчика по голівці, а в її очах блиснули сльози.

Увечері не витримала і запитала у невістки:

- Ганно, куди ти поділа мою Аліску? Я знаю, це твоїх рук справа. Скажи мені, куди ти її поділа?

- Дивися, Даниле. Чого вона до мене чіпляється? Навіжена якась! Потрібно мені її Аліска!

- Не треба, Ганно, - примирливо сказав Данило. - Бачиш, вона вже зовсім хвора. Певно ж і розум їй каламутиться.

- Сину, - зойкнула Параска і зайшлася сльозами.

Молоді вийшли з її кімнати і зачинили за собою двері.

Більше розмов про Аліску ніхто ніколи не чув. По якимсь часі я сама запитала у Гуслихи:

- Скажіть... А свою Алісу ви так і не знайшли?

- Знайшла, - якимось наче байдуже відповіла жінка.

- І де ж вона?

- В підвалі в гуртожитку.

- А чому ви її не забрали з того підвалу?

- А навіщо? У мене їй життя не буде. Я знаю що вона є, - і добре, цього достатньо. Потримала я її на руках та й пустила

- нехай іде.

- І ви впевнені, що це Аліса?

- Впевнена. Тільки вона так вмiла покласти свою головку мені під лікоть.

їй було важко говорити, і я замовкла. Навіщо травмувати жінку? Для когось це були дрібниці, про котрі і говорити не вартувало, а для цієї жінки це був великий жаль. Це не кожен міг зрозуміти. А я розуміла.

Більше Параска нікого не заводила. Ходила до Євгенії доглядати її собак. А коли у Жені народився хлопчик, бавила і його. У власній хаті почувала себе прибудуою, без любові, без зайвого слова. їй давали їсти, не шкодували для неї куска хліба, але вона мало що їла - не йшло їй.

Обсіли Параску хвороби. Вона й сама до ладу не знала, що в неї боліло. Може, шлунок, може, печінка. Вона сохла, чахла, час від часу лягала в лікарню і їй ставало краще. А потім поверталася додому, звідкілясь бралася ще якась енергія, але небавом згасала, в'яла, і Парасці знову було зле.

- Зовсім здала Параска, - перемовлялися сусіди.

- І що їй таке?

- Була жінка, як писанка. Пам'ятаєте її?

- Та чому ж не пам'ятаю? Гарна жінка була.

- Ой, не кажіть так - була. Бо аж страшно.

- Бо ж таки була. Що з неї тепер?

- А ви чули? Вчора її на Кульпарківську забрали.

- А чого на Кульпарківську?

- Кажуть, розум затьмарився.

- Хто б міг подумати?..

- Ганна розказувала. Ламає, каже, хліб. На п'ять кусочків.

- Що це ви, мамо, робите? - питає в неї.

- Я все правильно роблю. Дивися: кусочків хліба п'ять. Г О Л О Д. П'ять букв. Кожній букві по кусочку хліба.

- Господи! - молодиця з дитиною розплакалася. - Хіба ж це від добра? Певно й сама колись той голод пережила. Тому й

хоче нагодувати кожну букву у слові голод...

Її ховали з каплички. Хтось був, когось не було. Позітхали, поговорили у дворі, хтось сльозу зронив - та й зажили кожен своїм життям. Так воно завжди буває: минаємось ми, а світ не минається, світ живе, з нами чи без нас, а живе. Сміялися діти, гриміли весілля. Тільки рудий бездомний собака нічого не міг второпати: куди поділася мама Федора і Аліски? Її не було, а він все ще її виглядав і дивувався, чому вона не йде...

## ХОРИСТКА

У селі Сороки церква стояла на узвишші. Це був чималий горбок, і людям старшого віку навіть влітку важко було на той горбок златити. А про зиму вже й казати нічого.

- Потрудіться для Бога, - казала до сусідів Олександра. І йшла до церкви. Часом і два рази в день, бо Олександра співала в церковному хорі. Голос мала, як дзвін, потужний і рівний. Тепер таких голосів нема. А Олександра мала - дар від Бога.

- Десять до твого голосу, Сянько, і іржа не чіпляється, і роки його не беруть. Це тобі вже скільки?

- На Дмитра, як доживу, буде вісімдесят.

- Вже трохи і вдома могла б посидіти.

- А чого вдома сидіти? Що висидиш? Сама ж кажеш, що голос ще звучить. То чого ж йому залежуватися? Це я від діда у спадок такий голос дістала. Ох, і співав мій дід. Я ще пам'ятаю. Батько теж співав, але вже не так, як дід. А в мені знову дідів голос обіззався. А ви кажете - вдома сидіти! Не можна. Раз те, що я дуже люблю церковний спів, а друге те, що молодших треба вчити. Не дуже вони до співу надаються. Ой, не дуже. І чого воно так? І радіо тепер, і телевізор, і ще всякі музикальні скриньки - а співати не вміють, хоч ти і гвалт кричи.

- Бо так вже є, Сяню. Колись не було тих радівів і кінів, то дівчата і хлопці, як сходилися, то що робили? Сама знаєш - співали. А тепер нащо співати? Включать якусь бринькалку - та воно їм щось там тринькає. Аби ж щось путнє. А то так... Тьху! Але вони й того не слухають. Воно тринькає, а ті галасують, його перекикують. То навіщо й включати, коли не слухаєш?

- А вони просто не люблять гарного співу. Відвикли від гарної пісні. Та колись було як заспівають... Ет, що те згадувати? Треба, щоб людина сама своїм співом милувалася. А зараз рідко хто співає так, щоб по-справжньому. Дехто й не хоче. А нащо воно їм, те співання? А другий і хотів би, та не вміє - хисту нема. Чомусь так... Ну, пішла я. Доки ще додибуляю...

Сянька Дем'яниха жила самотою. Батьки повмирили,

чоловіка Дем'яна совіти розстріляли, бо в бандерівцях був, а син Іван на фронті від німецької кулі загинув. От і живе тепер Олександра самотою. Зістарілася, а живе. Вже скількох ровесниць провела в останню дорогу. А сама живе. З чоловіком і сином розмовляє по ночах. Часом з одним, часом з другим, а інколи то й з обома.

- Як ти там живеш, Сяню? - питає чоловік.

- Та як живу? Хіба ж ти не знаєш? Як горох при дорозі: хто не йде, то й скубне. Забрав би ти вже мене, Дем'яне, до себе.

- Ще встигнеш, Олександро. Не треба сюди спішити. Послужи ще людям. Поспівай ще. Голос маєш такий, як ні в кого. Я пам'ятаю, як ти співала.

- Не забув?

- Хіба ж таке забувають? Ти ж мене також не забула?

- Не забула і не забуду.

- Знаю. Ні за кого заміж так і не вийшла. А могла. Треба було вийти, Сяню, то може б легше тобі жилося, а так...

А коли приходив Іван, то Олександра завжди плакала.

- До вас, мамо, хоч не приходь. Ну чого ви завжди плачете?

- Бо жаль мені тебе, що таким молодим та гарним зі світу пішов.

-А мені, мамо, думаєте, не жаль? І мені жаль. А що зробиш? Життя дається людині один раз. Як прожила його людина - так прожила. Я часом буваю у церкві і чую, як ви співаєте. Гарно співаєте, мамо. Тільки не плачте так за мною, бо й мені кепсько від тих ваших сліз.

Прокинеться Олександра, помолиться та й іде до церкви. Нікому й не розкажує про ті нічні розмови. Таке не можна розказувати. Хтось зрозуміє, а хтось скаже чи подумає, що стара Олександра на старші роки потрохи з розуму сходить.

А в церкві - благодать Божа. Тут душа від скверни та від марноти світу очищається, а спів лине, здається, до самого Бога. Як же Олександрі не йти і не співати?

- Чи ви, Сянько, тільки церковні пісні співаєте? - питають

інколи жінки.

- Чому ж... Гарну пісню я люблю. Та співати ні з ким. Співали колись з Дем'яном. Добре співали. Та що те згадувати?

- Згадувати, Сяню, можна і треба, коли є що. А от повернути... Повернути, на жаль, не можна.

- Сподіваюся, що їм там краще, ніж було б тут.

- Е, Олександрє, дай то Боже. Та хто те може знати?

- То правда. Смерть якось відлякує. Я вже стара, а от, присяй-бо, вмирати не хочеться, хоч би мала в рай попасти. Бо де ще є такий рай, як у нас на землі? Особливо весною, коли все цвіте, все пахне, а соловейки тьохкають, а зозулі кують. Яке там вмирання? Я всяку пташку люблю. Повірите, і горобців люблю. У них теж своя пісня, проста, але славна. А вже, як ластівки прилетять, то кращого раю їй не треба. Не карай, Боже. А влітку хіба ж не рай? Соненько світить, все живе зігріває: кожную травинку, кожную деревинку, кожную квіточку і мене стару.

«Уже, - думаю собі, - краще вмирати восени. Не так шкода світ цей лишати».

А як прийде та осінь... Така сумна, але, матінко, яка ж вона гарна. То їй восени вмирати не хочеться. Яке там вмирання! Такі барви, така розкіш. І смуток. Безмежний смуток. За тим, що було і минулося, за тим, чого не було і вже не буде. Гай-гай...

- Слухаю вас, Сянько, - і як книжку читаю. Шкода, що ви не вчилися, то їй може б з вас люди були.

- Е, Маріє, про таке в жодній книжці не прочитаєш. Хіба у Шевченка. Як там у нього?

«Минають дні, минають ночі,

Минає літо, шелестить поживкле листя...»

Ото писав чоловік. Як співав. А кріпаком був. Теж були часи, нехай Бог боронить. А ми на свої часи нарікаємо. Грішимо, Господи, грішимо.

Та сталося лихо: занедужала Олександра. Сильно занедужала. Вже їй до церкви не йшла. Яке там! їй і через хату

важко перейти. Сусіди приходили, страву приносили, води з криниці, а часом сиру і молока.

- Певно, з нашої Сяньки вже нічого не буде.

- Ну що ж... Прожила своє. Вісімдесят. Дай, Боже, кожному.

- Хіба ж у добрі та розкоші прожила? Ох, натерпілася.

- А хто з нас не натерпівся? Такі часи були. Та й зараз...

Але тепер хоч хліб є.

- Сянька, бідна, ніколи не скаржилася. Як їй не було. Та, скільки її пам'ятаю, все в хорі церковному співала. Ото вже співала! Чи було що їсти, чи ні, а вона все співала. Певно, Бог їй сил додавав за ту її пісню.

- Минулося. Тепер вже не буде співати.

- Все в Божих руках. А може вона ще з того вийде.

- Трудно. З такого не виходять. У городі сказали б - інсульт. Та й поклали б у лікарню - то може б ще виходили, а тут...

- В городі може б і виходили, якби гроші мала. А де Сянька тих грошей взяла? А без грошей і в городі їй би нічого не зарадили. Кажуть, голубцю, що там в тому городі так за все безбожно деруть, що страх. І все давай їм доляри. А де тих долярів набрати? Я ще й не бачила, як той доляр виглядає.

- А я бачила. Ганущин Іван з Італії приїжджав, то хвалився, показував.

- Менше б хвалився, бо тепер і село не те, що колись було. Тепер і в селі небезпечно.

- І де, скажіть, береться таке чортзна-що, котре хоче задарма у розкоші жити?

- Аби ж то в розкоші. А то ж у п'янстві та гульні.

- І боком їм не вилізе.

- Таким не вилазить.

- Колись вилізе, та не будуть знати, звідки на них спало.

- І будуть плакати їхні матері, бо ж кожній матері шкода своєї дитини, якою б вона не була. І не подумає мати, що в тому її вина, бо не навчила вона свого сина чи доньку жити чесно, працювати та молитися Богу.

- Ой, так, так...

Отак розмовляли Сяньчини сусідки, а їй ставало все гірше та гірше.

- То ви йдете сьогодні до Сяньки?

- Піду. Аякже. От видною корову та й піду.

- То добре. Тоді я піду завтра.

А тут весна прийшла. Якось так раптом, несподівано взяла та й прийшла. Задзвеніла, задзюркотіла, сніги з потоками спливли. А як запахло яблуневим цвітом, то й Сянька встала. Помаленько, опираючись на костурець, підійшла до вікна та й відчинила його.

- Боже, яка ж то благодать, - тихо сказала чи то сама до себе, чи до того прегарного Божого світу.

- Дякую тобі, Боже, що дав мені дожити, що дав побачити ще ту красу. Дякую тобі, моя яблунько, що зацвіла ти для мене, що потішила мене в немочі моїй. Тепер я не вмру. Тепер я поживу ще трошки. Хоч весноньку переживу.

А коли в садочку затьохкав соловейко, Олександра помаленько, вже з двома костурцями, вийшла в садок. Вийшла та й стала під яблунею, соловейка слухаючи.

- Боже, який же той світ красний. Як шкода його кидати.

- І не кидай, Сянько, - обізвалася Марія, що прийшла хвору відвідати.

- А я прийшла, хата нарозтвір, а тебе нема. Я відразу догадалася, що ти тут. «Вже наша Сянька, - думаю, - соловейка слухає. Значить, буде жити».

- Слухаю, голубко. Він сього року вже так гарно співає, краще, ніж торік.

- Та ж сідай. Чого ж ти стоїш?

- Ой, належалася і насиділася. Стою та ноги свої недужі пробую. Думаю я, Маріє, як дасть Бог неділю, до церкви піти.

- І не думай, Олександро. Куди тобі? Ти ще зовсім слаба. Ще десь там впадеш по дорозі. Що ти! Бог з тобою! І як тобі таке



до голови прийшло?

- О, до моєї старої голови всяке приходить. А це вирішила: таки піду до церкви. Як заспіваю, то й одужаю. Тепер не слизько, помаленько - то й зайду. Не можу я, Марієчко, більше вдома сидіти. Не можу. Як почую церковний дзвін... Кличе він мене. От кличе - і все.

- Що тобі, Сяню, поробилося? Та дзвін всіх вірних до церкви скликає. Але тебе він, голубко, вже не кличе, бо ти недужа.

Посміхнулася Олександра і більше нічого не сказала - не мала слів. Але таки надумала в неділю йти до церкви. Аби тільки гарну погоду Бог дав. Нікому більше про те не говорила: не хотіла, щоб її відмовляли. Вона сама собі знала, що їй робити.

В неділю стала раненько, зібралася. Збиратися було важко: крутилася голова.

«А може ж таки не йти? - сама себе подумки спитала. - Ет, чого там не йти! Піду, як намірилася. А що, лежати та хворобу слухати? Піду».

Та й вийшла, спираючись на два костурці. Страшнувало було: а що, коли не дійде? А ще страшніше, коли десь впаде.

- Не впаду. Дійду помаленько. Отак, нога за ногою - та й дійду. І нема чого себе лякати. Коли Дем'ян до себе не забирає, то треба якось жити. А як жити, сидячи в хаті і не співаючи? Хіба ж то життя?

Ось вже й втомилася. А ще до горбка не дійшла. Зійшла з дороги та й обіперлася об чийсь ворота. Хоч би хто не побачив, а то стиду не оберешся.

Віз заторохтів. Либонь, хтось їде. Вийшла на дорогу та й подибуляла далі.

- І хто ж то їде?

Таки оглянулася. - А-а, то Іван Кріль.

Порівнявся з нею.

- Добридень.

- Доброго здоровля.

- Куди так зраненька?

- Та до церкви. Доки задибуляю, то самий раз буде.

- Трр! Сідайте, підвезу.

- Ой, та вам же певно не подорозі.

- Та чого там! Сідайте. Скільки там тієї дороги.

Більше не відмовлялася. Сіла. Зітхнула з полегкістю. Нікому б не призналася, а собі могла сказати, що таки змучилася.

- А ви, певно, на базар?

- Та ж на базар.

- Через мене затаїтеся.

- Та встигну ще з козами на торг.

От і церква. Що то кіньми.

- Ще й зачинено.

- Нічого. Я собі тут посиджу. Дякую вам.

Іван поїхав, а Сянька сіла собі на лавчині. Сиділа та й тішилася, що вона вже тут.

- А назад вже буде легше. То тільки під той горбок так тяжко лізти. Е, то тепер тяжко, а колись було... Вибігала на той горбок, як сарна.

А тут і церкву відчинили, і дзвін ударив, людей скликаючи.

- Я вже тут, - тихо сказала Олександра дзвоніві, перехрестилася та й увійшла в храм. А тут все урочисто, святочно, образи на Олександрю дивляться, наче дивуються, що вона таки прийшла. А Олександра шептала молитву і тихо додавала:

- Дякую тобі, Боже, що сподобив до святого храму дійти.

А тут і хористи стали сходитися. Всі вітали її з притишеною радістю.

- О, Олександра! Прийшла таки? А я вже думала - ти не прийдеш.

- Чого б я мала не прийти?

- Добре, що прийшла. Без тебе кепсько.

А тут і молодші підійшли.

- О, цьоцю Сянько, і ви прийшли? Слава Богу. Тепер заспіваємо.

«І вони радіють, що я прийшла, - подумала Олександра.

- Вони люблять мене. Як же добре, що я таки прийшла».

А коли заспівали «Господи, помилуй», то по церкві, як шелест, шепіт пройшов.

- Сянька співає. Чуєте? Прийшла таки.

- От голос. Дає ж Бог такі голоси.

- Як же вона під той горбок вилізла? Така ж слаба була.

- Та вже якось вилізла. Бог їй силу дав, щоб ще поспівала для нас.

- Тихо, баби. Надвір ідіть з балачками.

З того часу знов стала Олександра до церкви ходити. І в дощ, і в спеку, і в сніговицю дибуляє стара хористка Олександра з двома костурцями на той горбок, як на Голготу. Виходить з дому за дві години до відправи та й іде собі. Спершу всі дивувалися, а потім і дивуватися перестали. Тільки зітхали. І вже кому лучалося їхати в такий час, чи фірою, чи машиною, до честі хай буде сказано, ніхто Олександру не обминув - кожен підвозив. Нехай Бог їм зарахує це до їхніх добрих справ.

А як виповнилося Олександрі вісімдесят п'ять літ, принесла вона своїм хористам вина і цукерків та й сказала:

- Оце я, мої дорогі, прощаюся з вами. Кому що не так сказала, вибачайте. Вже недовго я буду світом нудити. Кличуть мене мої до себе.

- Отакої! Що вам, Сянько, Бог дав?

- Ти, Сянько, таки щось не те кажеш.

- Те я кажу, те. Живіть довго і дружно. А головне - співайте. Гарно співайте. Щоб і я на цвинтарі чула, як буду лежати.

Гуртом того дня провели Олександру додому. А невдовзі вона й померла. Хор церковний вже так їй співав, як нікому. Поховали Олександру. Вже не кличе її до церкви дзвін. Воно б і пам'ятник годилося їй поставити, та нікому: своїх нема, а чужим байдуже. Та згадують Олександру і досі. Який голос мала!

## НАУКА БАБИ ВАСИЛИНИ

Хата баби Василюки примостила ся неподалік від криниці, не те, щоб в центрі, але й не на краю села. Та хата була справжньою диковинкою для туристів. Була стара-стара, як баба Василина. Ба ні, старша, бо може й так, що стояла тут ще з часів кріпаччини. Не була ні цегляна, ні камінна. Її стіни були викладені з вальків. Як? Ви не знаєте, що таке вальки? Що то молоді! Нічого вони тепер не знають, як колись було. А вальки, скажу я вам, то ціле мистецтво. До вальків сходилися сусіди, родичі і просто добрі люди. Місили глину, а вже потім з соломи і глини робили вальки і з них вже викладали стіни. Потім ті стіни накидали, штукатурили, мастили. Але це потім, коли стіни вже висохнуть. Та найперше були вальки. Вальковниці при роботі співали, піджартовували над ким-небудь, щоб хата була весела, щоб в хаті пісня водилася та все гаразд було. Доведена до ладу хата, хоч не була така простора, які тепер зводять, та все ж була тепла і затишна, гостинна і жива. Це вам не сучасний панельний будинок, в якому затишно хіба що тарганам. Баба Василина кожного року свою хату ліпила з надвору із середини, мастила, а потім ще й призьбу підводила, як колись. Тепер вже ніхто так не робить, бо й хати вже тепер зовсім інакші, а баба Василина так пильнувала свою хату і нікого не хотіла слухати, що тепер так не роблять.

- Бо тепер хати інакші, - відбивалася баба Василина від напасників. - Зате моя хата дихає. Скажіть, чому колись люди довше жили? Тому й жили довше, що в такій хаті здоров'я живе разом з людьми. Ану скажіть, один з другим, де ви ще в селі бачили таку хату? Ну? Отож-бо й є! Ні в кого нема такої хати. Ні в кого!

Сільська громада вже навіть подумала про те, щоб бабі Василюки збудувати нову хату. Соромно ж. До них люди приїжджають, навіть зі столиці, а тут такий музейний експонат. Великої хати бабі не треба, то можна б і збудувати, нову, сучасну хату. Та де там! Баба Василина і слухати про таке не хотіла.

- Почекайте, діти. Мені вже не довго залишилося. От вмиру - тоді вже збудете, що захочете. Дітей мені Бог не дав, то будете вже розпоряджатися, як самі знаєте. А поки я живу...

- Та, бабо Василю, ми вам нову хату поставимо, летрику проведемо, а захочете - то й телефон.

- Нащо мені ваш телефон? Кому буду телефонувати? Зателефонувала б дідові Данилу, так він глухий. Зовсім оглух, бідака. А який парубок був! О, тепер таких парубків нема.

Зітхає баба Василина, своє згадавши. Регочуть хлопці: ото баба! Відразу й не скажеш, скільки їй літ.

- А летрика, бабо? - нагадав котрийсь. - Невже вам не хочеться летрики?

- А нащо мені твоя летрика? Щоб за неї дурно гроші платити? Вишивати я вже не бачу, а прясти не маю що. Коноплі тепер сіяти заборонили із-за тих аркоманів. Щоб їх грим побив! Щоб їх колька сколола! А скільки ж то я бувало напруду! А які полотна були у мене! Білюсінькі. Таку сорочку вбереш - саме здоров'я. Тіло дихає. Не те, що тепер... А ви мені летрику хочете провести. Нащо мені та летрика? От радіво - то добре. За радіво дякую. З ним мені веселіше. Воно щось шварготить — все не сама в хаті. Ні, чого ж... Часом щось толкове розказують - аж заслухаєшся. І про погоду. Правда, про погоду часом - таки збреше.

- Бо то, бабцю, воно каже не тільки для нашого села.

- Та я знаю. Через те й не ображаюся. Нехай навіть трохи збреше. Ой, а часом як стануть співати. І пісні такі ж наші, українські. Не витримаю часом та й собі з ними заспіваю. Співаю і в вікно дивлюся, чи хто не йде. Бо якби хто почув, то подумав би, що стара з розуму зійшла. Ох, які ж то пісні колись були! Не те, що тепер...

- Бабцю, кажуть, що колись і глина ліпша була. Чи ні?

- А щоб ти знав, шмаркачу, що так. Бо хіба тепер глина? Радивація сама. А ти кажеш... Тихо-но, либонь, хтось гукає.

І дослухається. Хтось і справді наче кликав стару.

- То Микола Вольжин, - пізнала баба Василина голос

чоловіка. Аж тут і він сам, блідий, захеканий, сорочка йому розхристалася.

- Ти чого, Миколо? Що сталося?

- Біда, бабо Васирино.

- Господи! Що там?

- В Ольги перейми. А я не знаю, що робити.

- Тьху на тебе! Свят! Свят! Свят! Налякав стару. Та яка ж то біда? Нове життя проситься у світ, а він - біда! Тішитися треба, а він стоїть, ледь не плаче. Ідїть, хлопці, тепер не до вас. А ти дзвонив до дохторів?

- Та дзвонив.

- І що вони?

- Та що... Сміються. Кажуть:

- То, чоловіче, так скоро не буває. Робляться діти швидко, а родяться поволі. До вечора приїдемо.

- Нема на них німця з гарапою.

- їм смішки, а тут біда. Яке там до вечора! Ольга кричить, а я не знаю, що маю робити. То я й побіг до вас. Ольга просила.

- Іди хутчіш до Вольги. Бо поки я дочовгаю, а ти їй потрібен. Заспокой, погладь, добре слово скажи. Аякже! Біжи хутчіш. Знаєш, як їй там самій? А я зараз. Помию руки, візьму, що треба та й прийду. Тут у мене з давніх часів ще дещо зосталося. Щоб пупця перев'язати. Дівчинці - матіркою, а хлопчикові - плоскінню. Тепер і не знають, що це таке. Ну, чого стоїш? Іди вже.

Ольга сходила криком. Васирина стояла над нею. Молилася. А помолившись, сказала:

- Ти вже, дочко, потерпи. З того починається материнство. Зате потім втіха яка. Дитинка буде. Хлопчик.

- А звідки ви, бабусю, знаєте, що хлопчик? - заскочена спитала Ольга крізь біль. Аж кричати перестала.

- Та вже знаю. Хлопчик. А ти, Миколо, чого став? Йди вже собі. Ми тут вже без тебе впораємось.

- Бабо Васирино, а що, справді буде хлопчик?

- Іди, іди вже. Сказала ж - син буде. Розпали в плиті, води загрій. Ну, живенько. Ті чоловіки такі безпорадні, що жах. Вибалушать очі та й дивиться, нічого не розуміючи.

Тут Ольга несамовито закричала. Васирина схилилася до неї. Наставав найвідповідальніший момент: народжувалася нова людина.

По якімсь часі в хаті запанувала тиша. Ольга тихенько постогнувала. Дитя спало. То й і справді був хлопчик. Схвильований Микола сидів на лаві. Він все ще не міг прийти до тями.

- Та я вам, бабо, за сина... Що захочете, те й куплю. Хустку. Ні, сукню. І... Чоботи. От!

- Всі так кажуть, сину. А потім чомусь забувають. Та мені вже, діти, нічого не треба. Я вже стара. А дитинка... Хай здорове росте вам на віху.

- Тільки ви ще не йдіть, бабусю. Бо мені страшно, - попросила ледь чутно породілля.

- Не піду, дитино. Аж доки не здам тебе на руки дохторам. Ото вже спішать, аж падають. Та ти вже тепер не бійся. Все біля тебе добре. І дитинка, слава Богу, здорова. Засни собі, відпочинь. А я посиджу біля тебе, постережу твій сон. Засни, донечко.

Лікарі і справді приїхали під вечір.

- Де ваша роділля? - спитала, увійшовши, молода напакчена лікарка.

- Та вона вже... Зам'явся Микола.

- Що вже? - трохи налякано повела очима по хаті.

- Родила...

- Як родила? Чому нас не дочекалася?

Таке казати - то було трохи смішно. Васирина, що дала собі слово мовчати, не витримала.

- То, пані, не чекає. Прийшов час - і приймай. І ви маєте те знати. Ви ж дохтор.

- І хто ж приймав?

- Я.

- Ви?

І до своїх:

- Поїхали звідси. Я не можу брати на себе відповідальність, коли роди приймала якась повивальниця. Як в царські часи. Ні, я не можу нічого гарантувати.

Василина спаленіла. Стала, руки в боки, зміряла докторову нищівним поглядом, аж та знітилася.

- Так, я повивальниця. А ти хто? Хіба ж доктор? Тобі коли телефонували? Чому ти аж тепер приїхала? Та я ж тебе, Крукенечко, знаю, як облуплену. Не раз і тобі застуду проганяла і переляк яйцем викачувала. Не пам'ятаєш? А я пам'ятаю. Я пам'ятаю, як твою матір у баби твоєї на свої руки прийняла, як вона родила. Тому й ти така розумна виросла. Знаю й те, що твоя мати корову продала, щоб тебе вивчити. Докторка! А тепер ти мені щось будеш казати? Гарантія, відповідальність... Та ви ніколи ні за що не відповідали. Та діти з моїх рук такі здорові, як горнятка у доброго гончара.

- Та тихо вже, бабо, не кричіть, - поважно сказав сивий чоловік, що був вочевидь за санітара. А жінка, що була з ним, тільки посміхалася — була задоволена, що їхній докторці трохи влетіло.

- Не кричіть! А чого вона? Якої матері так довго телилися?

Молода лікарка хотіла, видно, звести сварку нанівець, та не знала, як це зробити.

- Та ми думали: первородка - то так швидко не буде.

- А як вам не рихт, то їдьте собі к лихій матері. Ми і без вас обійдемося. Або й до лікарниці подзвонимо і скажемо, щоб кого розумнішого прислали. А то прислали! Крукеничку! А вона тут...

- Ну все, бабо, заспокойтеся, - знову заступився за докторку сивий чоловік.

- То що, Олександро Михайлівно? їдемо чи як?

- Та їдемо, їдемо. Збирайся, Ольго. Зможеш сама?

- Та зможу. Миколо, подай мені...



Зібрали Ольгу, завинули дитину та й поїхали. Миколі сказали, щоб не їхав. Чого? Щоб не знати, як потім назад повернутися? А коли вже за ними зачинилися двері, Василина втомлено опустила на стілець. Вона все ще не могла заспокоїтися.

- Дай мені, сину, чогось напитися.

- Вам чого?

- Та не горілки ж. Хоча... Можна б і підлити хлопчика, щоб здоровий ріс.

- То я зараз, - кинувся Микола.

- Ні, хлопче. Я жартую. Мені б чаю чи молока. І тобі не раджу дуже підливати. Я знаю, хлопці ласі на дурничку. Та ти не дуже. В тебе тепер інший клопіт є: синок народився. Тут, голубе, не тільки горілка потрібна. Я тобі молодичь пришлю. Треба хату прибрати, освіжити. Доки вони там будуть, порядок навести, щоб дитинка в чисту хату прийшла. Та й щоб Вольга відразу за роботу не бралася. їй не можна. Ти її маєш берегти. Вона в тебе жінка добра.

- Та буду берегти, бабо Василю. А дохторку ви добре пришпорили.

- Бо розлостила вона мене. Дурнувата Крукеничка. Я, знаєш, не люблю, коли хтось себе дуже несе. З того самого болота вилізла, а куди там! Та то нічого. Вона ще молода, порозумнішає. Ну добре. Пішла я вже. Ти будь вдома. Я зараз молодичь пришлю. От якби я хоч трохи молодша була, то нікого не гляділа б, сама впоралася. Та минулося вже моє.

- А може... Не треба нікого кликати. Оклигає Ольга - той сама все зробить.

- Знаю, що зробить. Та хочеться... Сам розумієш.

- Та розумію. На паску Ольга в лікарні лежала. На збереженні. А допомогти нікому. Тому так...

- Ти тим не журися. Все зробиться.

А на Зелені свята у клубі вшановували тітку Василину, бо їй виповнилося 80 літ. Це вже вік, скажу я вам.

- Ні, наш сільський голова таки путящий, - балакали жінки.  
- Шанує старших.

- Я була на сході, як він казав.

- Треба пошанувати бабу Василю. В кого є діти - вони своїх батьків пошанують. А в неї ж нема нікого. А людина все своє життя громаді служила. Тільки що - зараз до баби Василю. Чи заболить що, чи одшептати, чи яйце викачати, - все знає баба Василю. І все на добро робить. Просто скарбничка народної мудрості.

- Правильно, правильно, - загув сход.

- Мені минулого року корову виритувала. Була б я корови не мала, якби не Василю.

- А в мене...

- Словом... - підсумував голова, перебиваючи людські спогади, бо то могло затягнутися на довго.

- Як ми не пошануємо, то й нас не пошанують.

І закипіло. Щось Василь Кіндратович з району вибав, щось з села докинув - і свято готувалося.

- А що ж ми їй подаруємо? - радився голова зі старшими.

- Бо що ж це за свято без подарунка?

- Телевізор, - хтось підказав.

Всі засміялися.

- Чого ви смієтесь? Справа добра. Нехай кіна дивиться.

- А як же вона буде дивитися, як у неї електрики не має?

- Проведемо. Хіба у нас не знайдеться кілька стовпців? І електриків маємо.

- А чи Василю захоче? Ви ж її знаєте.

- Як буде телевізор, то захоче.

Вирішили, постановили і взяли за справу. Хотіли якось скрити від Василю, щоб несподіванкою було. Та де там! Хіба ж ті цокотухи щось втримають за язиками? Кожна наввипередки хоче похвалитися, що вона знає більше від інших. Стара Василю спершу було взялася бунтуватися. Навіть до голови хотіла йти.

- Що за видумки, - казала. - В клубі! Хіба я депутатка чи артистка яка?

Але жінки її урезонили.

- Ти, Василю, і не думай. Народ тебе поважає. Не кожному таке випадає. Ти, можна сказати, народна цілителька.

- Не моя це заслуга. Це мені Бог так дав.

Та її вгамували і стали готуватися до свят.

Зелені свята на селі - це вам неабищо. А вже клечання того нанесли - весь будинок культури замаїли. А квітів, а вишивок! О, село святкувати любить. І любить, і вміє. А працювати хіба ж ні?

- На селах наша українська культура тримається. Хіба ж не правда? Бо що там в тому місці? Хіба ж то культура?

- Е, не кажіть так. Щось є і в місті. Не все, а часом і не так, але є.

Засперечалися, загаласували, але таки дійшли до висновку, що і в місті щось є. Скажімо, театри.

Проти театрів ніхто перечити не став. Та не встигли досперечатися, як прибїгла Ориська Кучерява, захекана і розпашіла.

- Йде, йде вже.

- Хто йде, Орисько? - наполохалися жінки.

- Та хто ж? Василина. Ледве йде. Два кошики несе. І що в тих кошиках?

- Ходімо. Перестрінемо.

Кілька жінок підхопилися та й побігли. Біля містка перейняли Василю.

- Тітко Василю, то куди з такими кошиками?

- Як куди? До клубу. Як свято - то свято. Хіба ж я теперішня? Хіба ж я не знаю, як і що? Ось пиріжків напекла, наливки вишневої бутиль взяла - та й будемо святкувати, як Бог сподобив дожити, а люди, дякувати їм, захотіли пошанувати.

Як побачила Василина у клубі свій портрет та стільки квітів, то аж руки заломила.

- Боже мій, царице небесна! Скільки квітів знівечили! Хіба ж можна? Нехай би собі цвіли, хай би око людям тішили, а то...

- Це для вас, тітко Васирино.
- Це вам шана така від людей.
- Та що я такого зробила, щоб так мене шанувати?
- Люди знають, Васирино. Глянь-но по залу: скільки тут тих, кого ти у свої руки прийняла з утроби матері?
- Та... Трохи таки є, - посміхнулася.
- От бачиш. А скільки ще всякого, чого не покажеш. Так що сиди і тишея. Люди пам'ятають.

Василина сиділа на сцені за по-святчному прибраним столом. Таки умовили. Довго сперечалася, пручалася, не хотіла йти на сцену.

- Я собі тут побуду. Мене й так всі знають.
- Е, ні вже, Васирино. Сідай таки на сцені. Це твоє свято. Ти ж у нас ювілярка.
- Хіба ж це моя заслуга, що дожила до таких літ? Бог так дав.

- Видать, у Бога ти заслужила, Васирино. І у людей. Так що сідай.

Пряма, як свічка, у вишиванці, в довгій рясній спідниці, на голові - коса. І як тільки їй вдалося до таких літ зберегти свою косу? Цю таємницю знала тільки Василина. От лише від сивини не знала ліку. Вона вкрила її голову памороззю. Тут вже нічого не вдієш - роки. Василина зроду не любила хусток. І тепер сиділа, не ховаючи від людей своєї гарної коси. Сиділа, дивилася на людей і щось собі думала. А що?.. Може, проходило перед нею все її життя, а може думала про те, що могла б ще якесь добро зробити, але з якоїсь причини не зробила, а тепер або встигне, або й ні...

Виступали діти. Її вітали старші люди села, а Василина витирала сльози та й думала: як же добре, що вона все життя прожила в своєму селі, що її тут всі знають і вона знає всіх. І тішилася з того стара Василина, як мала дитина, що Бог дав їй таку прекрасну землю, таких чудових людей і її стареньку добру хату, що доживає свого віку разом з Васириною.

Аж ось попросили до слова Василичу. Вона захвилювалася.

Василина належала до тих людей, що за словом до кишені не лізли, але, щоб так перед людьми... Що вона їм скаже? Що скаже? Встала, поклонилася, подякувала людям, а потім сказала:

- Тут у мене питали, особливо молоді газетярі, як я при здоров'ї дожила до своїх літ... А я вам, люди, таке скажу: я - людина проста і буду говорити по-простому. Жила - як жила, все їла і все пила, ніякої роботи не цуралася. Головне - не треба нікому чинити зла, не треба кривдити ні найменшу істоту, ні людину, робити добро, а найголовніше - любити людей, перейматися їхнім болем і намагатися, щоб того болю було якомога менше. Ото вам і вся наука, проста і мудра. Хтось скаже, що тітка Василина нічого нового не сказала, що все це відомі істини. Так, все це відомо, але не всі того дотримуються. А всі ці істини звідки взяті? З життя, дорогі мої, з життя наших батьків, наших дідів. Любіть людей - і Бог буде любити вас.

- От говорить. Як по писаному

- Тихо, тихо.

І тут церковний хор заспівав «Многая літа». Василина, і не тільки вона, витерла сльози.

Свято не закінчилося. Воно перенеслося в кафе. І хоч тут були багато накриті столи, не були тут зайвими і пиріжки тітки Василини, і її вишнева наливка.

## ЗМІСТ

Замість перемови.....	3
Божа кара.....	6
Провина.....	13
Дідові літа пахнуть антонівками.....	45
Маріїні пісні.....	68
Світ нашого двору.....	78
Хористка.....	92
Наука баби Василяни.....	100

*Літературно-художнє видання*

**Тетяна ФРОЛОВА**

***ЩОБ СТАВ ДОБРИШИМ СВІТ***

***Оповідання***

**Авторська редакція**

Підписано до друку 15.03.2012

Формат 60x84/16. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум.друк. арк. 7,9. Обл.-вид. арк. 7,6

